

Židovi u poljskoj književnosti: poljska književnost s temom Drugog svjetskog rata i holokausta

Brezak, Martina

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:559407>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-10-07**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA ZAPADNOSLAVENSKE JEZIKE I KNJIŽEVNOSTI
KATEDRA ZA POLJSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

DIPLOMSKI RAD

Židovi u poljskoj književnosti: poljska književnost s temom Drugog svjetskog rata i holokausta

Studentica: Martina Brezak

Mentorica: dr. sc. Đurđica Čilić Škeljo, izv. prof.

Zagreb, 2022.

Sadržaj:

1. Uvod.....	3
2. Književnost na temu genocida, logorska književnost.....	4
2.1. Genocid i književnost.....	4
2.2. Logorska književnost i književnost na temu holokausta.....	6
2.3. Književnost s temom holokausta u svijetu i u Poljskoj.....	10
3. Analiza djela s temom Drugog svjetskog rata u poljskoj književnosti.....	14
3.1.1. Zofia Nałkowska: „Medaljoni”.....	14
3.1.2. Nastanak „Medaljona”.....	15
3.1.3. Stilska obilježja „Medaljona”.....	20
3.2.1. Tadeusz Borowski.....	25
3.2.2. Pripovijetke Tadeusza Borowskog.....	27
3.2.3. Stilska obilježja pripovijetki Tadeusza Borowskog.....	32
3.3. Ostali autori.....	37
4. Usporedba analiziranih djela.....	43
5. Zaključak.....	45
6. Literatura.....	47
7. Sažetak.....	49

1. Uvod

Predmet mog interesa u okviru teme ovog diplomskog rada su odabrana djela poljske književnosti o stradanju i istrebljenju Židova, ali i drugih nacija i određenih društvenih skupina tijekom Drugog svjetskog rata. Rad nema namjeru sveobuhvatno prikazati književnu obradu te teme, već će se koncentrirati na djela nekoliko odabranih autora poljske književnosti. U radu će na primjeru nekih od odabranih djela nastojati objasniti pojam logorske književnosti i njezina obilježja. Nadalje, cilj analize odabranih djela je opis njihovih stilskih obilježja i karakteristika, utvrđivanje uzročno posljedične veze između događaja i vremena u kojima su ta djela nastajala, te razvitka novog književnog pravca kojemu pripadaju.

Količina materijala koji se bave temom stradanja Židova je veoma velika, kao i broj teorijskih djela koja analiziraju tu vrstu književnosti. Iz tog razloga će se ovaj rad koncentrirati na samo nekoliko djela poljske književnosti na temu holokausta i logorske književnosti, koristeći se pritom odabranim teorijskim tekstovima, od kojih neki nastoje opisati književnost o holokaustu i logorsku književnost kao književnu pojavu, a neki se bave analizom pojedinačnih djela ili cijelim opsegom određenog autora. Između ostalih, u radu će biti korištene književnoteorijske i književnopovijesne studije Małgorzate Całke „Z badań nad literaturą łagrową w Polsce”, Dariusza Kulesze „Polska literatura obozowa. Kilka pytań o syntezę, której nie ma”, Arkadiusza Morawieca „Literatura obozowa” i „Literatura polska wobec ludobójstwa”.

2. Književnost na temu genocida, logorska književnost

2.1. Genocid i književnost

Za početak, pokušat ću ukratko definirati kako i zašto nastaje književnost na temu genocida, ne samo kad je riječ o holokaustu, nego i o drugim genocidima koji su izvršeni u povijesti čovječanstva.

Holokaust, nažalost, nije jedinstvena pojava u povijesti čovječanstva. Genocidi su se događali u cijelom svijetu i u svakom povijesnom razdoblju, provođena su „etnička čišćenja” u mnogim državama¹. Ipak, holokaust je po broju žrtava jedan od najvećih genocida, te je holokaust pojava koja u ljudskoj svijesti izaziva najveći šok. Pokušat ću objasniti zašto je to tako.

Arkadiusz Morawiec u knjizi „Literatura polska wobec ludobójstwa” smatra da holokaust u ljudskoj svijesti izaziva najveći šok zbog činjenice da se radi o genocidu koji se dogodio u novije vrijeme pa je tako, između ostaloga, vijest o njemu mogla biti proširena vrlo brzo širom svijeta. Nadalje, tijekom holokausta su za masovno ubijanje ljudi korištene sasvim nove metode, osmišljene isključivo u tu svrhu². Morawiec navodi da je holokaust bio u ljudskoj svijesti događaj bez presedana i svojevrsna paradigma genocida, a možemo čak reći i da je riječ „holokaust” postala sinonim za riječ „genocid”, s obzirom na to da se ona često koristi i za istrebljenje drugih naroda ili etničkih skupina³. Također navodi i važnu činjenicu, da u pravnom sustavu pojam genocida uopće nije postojao prije holokausta⁴. Iz navedenih razloga holokaust se urezao u kolektivno pamćenje kao sinonim za genocid, čak je moguće reći i kao najstrašniji događaj u povijesti čovječanstva, te ga je teško zamijeniti na tom mjestu nekim drugim sličnim događajem. Bitno je naglasiti da to ne znači da su ostali slični događaji manje šokantni i strašni. Postojanje drugih takvih događaja ne umanjuje traumu i patnju ljudi koji su doživjeli holokaust, i obrnuto. Svaki od tih događaja imao je političke i društvene implikacije te ostavio svoj trag i u

¹ Treba spomenuti i barem nekoliko od najvećih genocida počinjenih od početka 20. stoljeća: genocid nad Armencima i Asircima u Prvom svjetskom ratu, Holodomor u Ukrajini pod staljinovskom vlasti 1932.-1933., holokaust tijekom Drugog svjetskog rata, zločini Crvenih Kmera u Kambodži u 1970-ima, genocid u Ruandi 1994., itd.

² Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 2018. str 11-15

³ Ibid. str 15-16

⁴ Ibid. str 48

književnosti, te ću u nastavku između ostalog pokušati pojasniti kako je nastala književnost Drugog svjetskog rata koja tematizira holokaust te kako ona generalno nastaje nakon bilo kojeg genocida.

U već spomenutoj knjizi teoretičar i književni povjesničar Morawiec objašnjava, na primjeru genocida nad Armencima i književnosti na tu temu, kako je cilj takve književnosti popularizirati znanje o toj temi među ljudima, natjerati ih da se s njom suoče, te dati svjedočanstvo o zločinu kako on ne bi pao u zaborav⁵. Činjenica je da ljudi nakon takvog traumatičnog događaja najčešće osjećaju potrebu da podijele svoje iskustvo s drugima, da svjedoče o tome što su proživjeli. Svjedočanstva zločina kao što je holokaust prikupljaju se i kako bi se saznala cijela istina te kako bi se moglo suditi osobama odgovornima za zločin. U slučaju holokausta, književnost se počela baviti tom temom vrlo brzo nakon što je on započeo, i bavi se njom sve do danas.

U poljskoj je književnosti o genocidu općenito u 20. i 21. stoljeću, kako primjećuje Morawiec, najraširenija književnost s temom holokausta te s njom usko povezana tema Drugog svjetskog rata, okupacije, ubojstava Poljaka koja su se u isto tako u velikom broju događala, pokolj u Katynskoj šumi, Varšavski ustanak itd. Iako su svi ti zločini strašni, vrlo traumatični, a njihov tijek u mnogim aspektima vrlo sličan jedan drugome, kako piše Morawiec, u poljskoj stručnoj literaturi o književnosti nitko nije probao napraviti klasifikaciju književnosti posvećene drugim genocidima i sličnim zločinima, za razliku od književnosti posvećene holokaustu i u manjem ali ipak značajnom opsegu, sovjetskim zločinima⁶.

Iako se i u svijetu tijekom, a pogotovo nakon Drugog svjetskog rata i oslobađanja logora pojavila književnost s temom holokausta, a djela koja joj pripadaju počela su izlaziti u velikom broju, u Poljskoj je ona bila opsežnija nego bilo gdje drugdje u Europi. Morawiec smatra da je tako zato što je Poljska bila izravan svjedok tom zločinu, te objašnjava i da upravo zato poljska književnost nema velik broj književnih djela o drugim genocidima – oni su se događali daleko. Ipak, naglašava da je očito da je poljska književnost tih zločina, iako u manjoj mjeri, ipak svjesna⁷. U tom kontekstu navodi kao primjer pripovijetku Zofie Nałkowske „Choucas”, koja se

⁵ Ibid. str 58

⁶ Ibid. str 23-28

⁷ Ibid. str 58, 59

bavi temom genocida nad Armencima, no koja je na neki način pala u zaborav nakon Drugog svjetskog rata te je ostala u sjeni „Medaljona”, zbirke pripovijetki iste autorice koja se bavi temom holokausta⁸, a o kojoj će biti riječ kasnije u ovom radu. Oba ova djela su važna i oba su odlični primjeri književnosti na temu genocida, te nijedno od njih ne bi smjelo biti zaboravljeno.

Ipak, zadatak ovog rada je malo jednostavniji. Unatoč tome da je svaki genocid i književnost koja nastaje zbog njega pojava koju treba zabilježiti i klasificirati za buduće generacije, ovaj rad će biti ograničen na analizu i međusobnu usporedbu svega nekoliko djela koja se bave temom Drugog svjetskog rata i holokausta. Za početak, potrebno je definirati što sve spada u takva djela, te kako se ona dalje dijele unutar te kategorije.

2.2. Logorska književnost i književnost na temu holokausta

Pojam logorske književnosti prema većini definicija uži je nego pojam književnosti s temom Drugog svjetskog rata i holokausta. No kako se te dvije kategorije često preklapaju, objasniti ćemo pojam logorske književnosti. On se ponekad koristi kao sinonim za književnost s temom holokausta, ali najčešće kao uži pojam koji podrazumijeva isključivo književnost o koncentracijskim logorima. Već spomenuta autorica Małgorzata Całka u svojoj studiji „Z badań nad literaturą łagrową w Polsce” predstavlja problematiku poljske logorske književnosti, koncentrirajući se na posebnost te vrste kao spoja umjetničke i dokumentarne književnost. Dariusz Kulesza pak u svojoj knjizi „Polska literatura obozowa. Kilka pytań o syntezę, której nie ma”, bavi se pitanjima povijesno-književne sinteze poljske logorske literature. S druge strane, Arkadiusz Morawiec u studiji pod naslovom „Literatura polska wobec ludobójstwa” detaljno analizira temu književnost na temu genocida u Poljskoj, a u kraćem članku pod naslovom „Literatura obozowa” predstavlja definiciju i podjelu logorske literature. Knjige Eugeniusza Czaplejewicza „Polska literatura łagrowa”, Bartłomieja Krupę „Wspomnienia obozowe jako specyficzna odmiana pisarstwa historycznego”, Isabelle Sariusz-Skąpske „Polscy świadkowie GUŁagu. Literatura łagrowa 1939–1989”, i dr. također su mi poslužile pri izradi rada u kojem ću nastojati predstaviti i opisati obilježja logorske književnosti i književnosti na temu holokausta.

⁸ Ibid. str 22

Logorska književnost naziv je za književnost koja se javila tijekom i nakon Drugog svjetskog rata a sadrži određene, specifične karakteristike. U enciklopediji PWN logorska književnost definirana je kao „književnost kao oblik zabilježavanja specifičnih iskustava terora i istrebljenja čiji je uzrok europski totalitarizam u 20. stoljeću”⁹. Nadalje, i Arkadiusz Morawiec u članku „Literatura obozowa. Wstęp.” u kontekstu poljske književnosti definira logorsku književnost kao književnost koja se bavi njemačkim nacističkim logorima svih vrsta, posebno onih koje nazivamo koncentracijskim i/ili logorima smrti. Također, taj se pojam rjeđe odnosi i na književnost s temom sovjetskih radnih logora¹⁰. Małgorzata Całka u članku „Z badań nad literaturą łagrową w Polsce” objašnjava da se logorska književnost s temom nacističkih logora često svrstava zajedno s logorskom književnosti s temom sovjetskih logora ponajviše zato što imaju sličnu tematiku¹¹. Osim toga, ista autorica opisuje prve pokušaje sinteze logorske književnosti u Poljskoj, naglašavajući da su ti pokušaji intenzivno započeli nakon promjene političke situacije u Poljskoj 1989. i slabljenja sovjetskog utjecaja¹².

Pojam logorske književnosti dosta je neformalan pojam, pogotovo u hrvatskom jeziku. Kako naglašava Morawiec u već spomenutom članku, u poljskoj književnosti taj je pojam i dosta nedosljedan, u smislu da se koristi i za književnost koja ne spada u njegovu strogu definiciju. U poljskom jeziku ova vrsta književnosti naziva se „literatura obozowa” ili „literatura łagrowa” i „łagrowa”. „Literatura obozowa” označava, prema definiciji i raspodjeli Morawieca, djela nastala u nacističkim logorima i na temu istih, a isto tako sovjetskih logora, dok u slučaju „łagrowe literature” i „łagrowe literature” prvi pojam označava samo djela na temu njemačkih koncentracijskih logora, dok drugi označava djela na temu sovjetskih radnih logora. Ovu je podjelu bitno naglasiti, no ona samo potvrđuje kompliciranost i nedosljednost pojma logorske književnosti. Kako kaže Morawiec, ta je nedosljednost djelomično povezana i s naizmjeničnom upotrebom pojmova „koncentracijski logor” i „logor smrti”. Dok je u nacističkom sustavu logora postojalo i više od te dvije vrste logora, vrlo često uočavamo da se koristi samo izraz „koncentracijski logor”. Također, tematika koja je obuhvaćena kategorijom logorske

⁹ ur. Krupa, Andrzej. Encyklopedia PWN w trzech tomach. Tom 2, I - P. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 2006., str 301

¹⁰ Morawiec, Arkadiusz. Literatura obozowa. Łódź: Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica, 2018., str 5

¹¹ Całka, Małgorzata. Z badań nad literaturą łagrową w Polsce, Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum 10, 137-153, 2001., str 142

¹² Ibid. str 137-138

književnosti u različitim je djelima teorije književnosti različito definirana, u nju mogu ali i ne moraju spadati djela s temom židovskih geta, nacističkih zatvora, holokausta i sličnih tema koje su povezane s Drugim svjetskim ratom¹³. Književni teoretičar Dariusz Kulesza u djelu „Polska literatura obozowa. Kilka pytań o synteżę, której nie ma” naglašava da je teško napraviti sintezu takve književnosti jer je to širok pojam, a i razlike između književnosti pisane u Poljskoj i one u emigraciji su velike, kao i između književnosti o nacističkim i one o sovjetskim logorima. Također, naglašava da židovska književnost o holokaustu na neki način pada u sjenu logorske književnosti ali da je bitno i nju uključiti u svaku sintezu logorske književnosti u Poljskoj¹⁴. Nadalje, kako naglašava i već spomenuta M. Całka, u istraživanjima logorske književnosti čest je fokus na uspoređivanju činjenica iz te književnosti s činjenicama iz službenih dokumenata, odnosno da se osobe koje tu književnost proučavaju fokusiraju na dokumentarni karakter, a zanemaruju onaj umjetnički. Ipak, naglašava, s obzirom na prirodu logorske književnosti, nju je vrlo teško podvrgnuti tipičnoj književnoj analizi. Autori ovakve književnosti imaju namjeru iznijeti činjenice, ali kako se ipak radi o književnim djelima, česta je stilizacija što dovodi do toga da činjenice nisu nužno sasvim vjerne istini. To su djela koja teže autentičnosti ali ipak izlaze iz uobičajenih okvira dokumentarne proze¹⁵.

S obzirom na to da pojam logorske književnosti podrazumijeva vrstu književnosti određenu tematikom, u ovu vrstu književnosti mogu spadati razne književne vrste, između ostaloga djela koja pripadaju isključivo „lijepoj književnosti”, dakle dramska, prozna ili djela poezije, potpuno fiktionalna djela, ali i rubno literarna i paraliterarna djela, u koja spadaju eseji i reportaže, te književnost svjedočanstva, dnevnici, memoari i slične vrste. Kako navodi Morawiec, ovaj pojam ne nalazimo samo u poljskoj književnosti već i u književnosti drugih europskih zemalja¹⁶. Autorica Helena Zaworska u knjizi “Medaliony Zofii Nałkowskiej”, knjizi kojoj ćemo se vratiti u drugom dijelu rada, dijeli književnost nakon rata vrlo slično kao i

¹³ Morawiec, Arkadiusz. Literatura obozowa. Łódź: Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica. 2018.

¹⁴ Kulesza, Dariusz. Polska literatura obozowa. Kilka pytań o synteżę, której nie ma. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica, t. 42, nr 4, s. 23-41. 2018., str 28-19

¹⁵ Całka, Małgorzata. Z badań nad literaturą łagrową w Polsce. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Librorum 10, 137-153. 2001., str 140, 141

¹⁶ Morawiec, Arkadiusz. Literatura obozowa. Łódź: Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica, 2018., str 5

Morawiec, na dvije kategorije: dokumentarnu prozu u koju spadaju dnevници, reportaže, memoari i sl., te na umjetničku prozu koja uključuje pripovijetke, novele, romane i sl.¹⁷.

S druge strane Dariusz Kulesza, koji se bavi sintezom i podjelom logorske književnosti u svom članku „Polska literatura obozowa. Kilka pytań o synteżę, której nie ma” predstavlja nešto drugačiju podjelu logorske književnosti – dijeli je na neknjiževna djela, koja se dalje dijele na povijesna i geografska, i književna, koja se mogu razvrstati prema periodizaciji, vrsti književnog djela ili usporedbi s logorskom književnosti drugih naroda¹⁸.

Morawiec u svom članku daje još jednu podjelu logorske književnosti, koja se temelji na podjeli prema kriteriju vremena i mjesta njezina nastanka. U ovoj podjeli autor dijeli logorsku književnost na tri različite podvrste, koje ćemo objasniti u nastavku. Već spomenuta podjela na dokumentarnu i umjetničku književnost dakako vrijedi paralelno s podjelom Morawieca¹⁹.

Prva vrsta logorske književnosti u Morawiecovoj podjeli prema kriteriju vremena i mjesta nastanka književnost je koja je nastala u samim logorima. U ovu kategoriju možemo svrstati svu književnost koja je nastala u logorima – dakle i onu, koja ima teme nepovezane s logorskim životom. Tu su književnost stvarali uglavnom zatvorenici, no ponekad i službenici logora. Morawiec u ovu kategoriju jedino ne uključuje tzv. „književnost u logoru”, tj. književnost koju su zatvorenici u logorima čitali i slušali, ali ona niti nije nastala u samom logoru.

Druga je vrsta književnost nastala izvan logora – ovdje Morawiec navodi dvije vrste takvih djela: ona koja su nastala nakon iskustva logora i ona na temu logora, a nastala izvan logora. U slučaju kada je autor takvoga djela bivši zatvorenik ili eventualno službenik logora, njegovo djelo pripada objema navedenim vrstama – ono je nastalo nakon njegovog izlaska iz logora te ima temu života u logoru; a u slučaju kada autor nije bio u logoru pripada samo drugoj vrsti – djelima na temu života u logoru.

¹⁷ Zaworska, Helena. Medaliony Zofii Nałkowskiej. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969., str 73

¹⁸ Kulesza, Dariusz. Polska literatura obozowa. Kilka pytań o synteżę, której nie ma. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica, t. 42, nr 4, s. 23-41, 2018., str 29-37

¹⁹ Morawiec, Arkadiusz. Literatura obozowa. Łódź: Acta Universitatis Lodziensis Folia Litteraria Polonica. 2018.

Treća je vrsta književnost koja se bavi drugim temama povezanim s logorima. Kako navodi Morawiec, ova skupina može obuhvaćati teme poput pokreta otpora prije zatvorenništva u logoru, sudbinu bivšeg zatvorenika nakon izlaska iz logora, privremene logore za raseljene osobe koji su često bili dijelom sudbine bivših zatvorenika, traume povezane s logorom kod bivših zatvorenika i sl²⁰.

Književnost s temom Drugog svjetskog rata i holokausta obuhvaća i većinu djela logorske književnosti, ali i književnost povezanu s drugim događajima rata i holokausta. Ovaj rad bavi se prvenstveno književnošću s temom holokausta.

2.3. Književnost s temom holokausta u svijetu i u Poljskoj

Već spomenuti književni teoretičar Wójcik navodi kako su se djela koja su trebala poslužiti kao svjedočanstva o događajima tijekom Drugog svjetskog rata iza istog počela javljati u cijelom svijetu. S obzirom na to da su nacisti uništavali dokaze o organiziranim ubojstvima koja su se odvijala u logorima, dokumentaciju koja je pratila imena zatvorenika a tijela ubijenih ljudi palili ili pokapali u masovne grobnice, nakon rata je mnoštvo ljudi, ne samo književnika, pisalo djela o životu u logoru, kako taj zločin ne bi pao u zaborav. Velik broj njih javio se odmah u godinama nakon završetka rata, no neka su izdana i kasnije te autori nastavljaju pisati na tu temu sve do današnjega dana. Naravno, najviše tih djela izdano je u vremenu odmah iza rata, jer su i već ostvareni književnici i oni koji su se tek u tim djelima prvi put okušali u pisanju htjeli iznijeti svoje svjedočanstvo i pokazati dimenzije nacističkih zločina. Iz očitih razloga, u današnje vrijeme novih djela na temu holokausta je sve manje, no postoje još autori koji se tom temom bave, među njima i poljska književnica Hanna Krall koja će biti spomenuta kasnije u ovom radu – kako navodi Wójcik, svaki je od tih autora pokazao jedan fragment zločina, odnosno svoje iskustvo, jer jedna osoba nije mogla pojmiti čitav opseg tog sustavnog zločina. Pojedinačni

²⁰ Ibid. str 6, 7

zapisi svih tih autora pomogli su međutim da se iz njih sastavi puna slika života i zbivanja u logorima²¹.

Ljudi su osjećali potrebu, čak dužnost, prema onima koji su umrli u logorima, i prema žrtvama holokausta općenito, da daju svoje svjedočanstvo i pokažu svijetu što se događalo za vrijeme holokausta. U obliku tiskane književnosti svjedočanstva su objavljivali i oni koji su logore preživjeli, ali i oni koji u njima nisu bili nego su sakupili svjedočanstva kako bi svijetu pokazali priče nekih od svjedoka²². Postavljalo se i etičko pitanje – tko zapravo i kako može svjedočiti o holokaustu? Jedan od autora, koji se tom temom bavio više od 50 godina nakon Drugog svjetskog rata, jest talijanski filozof Giorgio Agamben. U kontekstu ovog rada spomenut ćemo neke od njegovih stavova o „stvarnom svjedoku” koja je iznio u knjizi „Ono što ostaje od Auschwitza: arhiv i svjedok”. Tamo se između ostalog bavi pitanjem tko je „pseudosvjedok” a tko „integralni svjedok”. Prema njemu, prvi je onaj koji je preživio pa ne može dati potpuno svjedočanstvo, a drugi je doživio sve što se u logoru može doživjeti, dakle i smrt, pa stoga ne može svjedočiti. Agamben u ovu drugu kategoriju osim ljudi koji su u logorima umrli svrstava i takozvane „muslimane”²³ u logorima jer su oni već gotovo mrtvi i nema im povratka u žive. Možemo reći da preživjeli svjedoči o „muslimanu”, ali i u njegovo ime, s obzirom na to da takav čovjek ne može svjedočiti²⁴. Agamben ovu raspravu završava mišlju: „(...) ako doista svjedoči o ljudskom samo onaj čija je ljudskost bila uništena, to znači da identitet između čovjeka i nečovjeka nikada nije potpun, da ljudskost nije moguće u cijelosti uništiti, da svagda nešto ostaje. Taj je ostatak svjedok”²⁵.

Dakle, Agamben dolazi do zaključka da je jedini pravi svjedok logora smrti onaj koji je doživio krajnju svrhu tih logora – smrt – a kako takav ne može svjedočiti za sebe, za njega

²¹ Wójcik, Włodzimierz. *Opowiadania Tadeusza Borowskiego*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 24-16

²² Pravi primjer u poljskoj književnosti je tu Zofia Nałkowska, koja je u knjizi „Medaljoni” sakupila svjedočanstva više ljudi u kombinaciji dokumentarne i umjetničke proze.

²³ riječ „musliman” u kontekstu logorskog vokabulara označava osobu koja je već potpuno psihički i fizički uništena te se nalazi na samom rubu smrti. Takvi su ljudi bili vođeni čistim instinktom dok nisu poslani u smrt. Nitko od zatvorenika nije htio postati „musliman” no mnogi su na kraju došli do te faze. Etimologija ove riječi je zanimljiva, te o njoj isto piše Agamben.

²⁴ Agamben, Giorgio. *Ono što ostaje od Auschwitza: arhiv i svjedok*. S talijanskoga prevela Višnja Bandalo, prijevod trećeg poglavlja knjige 'Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e il testimone / Giorgio Agamben. Torino: Bollati Boringhieri, 1998., str 85

²⁵ Ibid. str 94

svjedoče oni koji su preživjeli. Ipak, mnogi koji su se bavili analizom djela s temom holokausta smatraju da su sva svjedočanstva jednako vrijedna. Ovo se čini kao najlogičniji zaključak, pogotovo kada uzmemo u obzir činjenicu da je svaka osoba u logoru imala iskustvo koje je unatoč mnogim sličnostima imalo i mnogo različitosti u odnosu na iskustva drugih. Stoga možemo zaključiti da je svaki svjedok koji je bio živ u vrijeme Drugog svjetskog rata i holokausta valjan svjedok, a svako svjedočanstvo jedan malen dio velike slike.

Prije nego bude pokazana analiza pojedinačnih djela s temom holokausta, navest ćemo neka od najvažnijih djela s tom temom. Tema holokausta se osim u književnosti dakako pojavila i u drugim umjetnostima, poput filma, likovne umjetnosti i glazbe. Wójcik navodi sljedeća djela europskih književnika koja su izdana ubrzo nakon završetka rata: dva djela s temom holokausta francuskog autora Davida Rousseta, „Sedmi križ” njemačke autorice Anne Seghers, „Izbjeglički razgovori” Bertolta Brechta, „Memorial” Günthera Weisenborna, „Svatko umire sam” Rudolfa Ditzena pod pseudonimom Hans Fallada, „Gol među vukovima” Brune Apitza.

Wójcik navodi kako je jedno od prvih djela na temu holokausta u Poljskoj bila knjiga Seweryne Szmaglewske „Dim nad logorom Birkenau” (1945.), koja je izdana svega nekoliko mjeseci nakon kraja rata i oslobođenja logora. U isto vrijeme je i Wanda Póltawska pisala knjigu „I boję się snów” no ta je knjiga izdana tek 1962. Već je rečeno da se djela na temu holokausta ne bave samo temom života u logoru. Mnoga od njih prikazuju i druge doživljaje onih koji su preživjeli holokaust, poput zatvoreništva u zatvorima, često i život prije zatvora i logora, a pojavljuje se i tema varšavskog ustanka kao i ustanka u židovskom getu. Od djela izdanih odmah, nekoliko mjeseci nakon oslobođenja logora, Wójcik navodi djelo „Krata” (1945) autorice Pole Gojawiczyńskiej koja opisuje život žena u varšavskom zatvoru Pawiak²⁶.

Među najvažnija djela poljskih autora s temom holokausta spadaju: „Medaljoni” (1946.) Zofije Nałkowske, novela „Apel” Jerzyja Andrzejewskog iz zbirke pripovijetki „Noc” (1946.), u kojoj piše o logorima koje predstavlja kao test ljudskih moralnih vrijednosti, „Kobiety z Ravensbrück” (1946.) Wande Dobaczewskiej, „Przeżyłam Oświęcim” (1946.) Krystyne Żywulske, „Bili smo u Auschwitzu” (1946.) i druge zbirke pripovijetki Tadeusza Borowskog,

²⁶ Wójcik, Włodzimierz. Opowiadania Tadeusza Borowskiego. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 27

„Szekspir” (1948.) i „Uciecka z Jasnej Polany” (1949.) Adolfa Rudnickog, „Opowiadania oświęcimskie” (pisano 1946., izdano 1960.) Marije Zarębińskiej-Broniewskiej, „Koniec naszego świata” (1958.) Tadeusza Hołuj, „Pięć lat kacetu” (1958.) Stanisława Grzesiuka, „Wycieczka do muzeum” (1966.) Tadeusza Różewicza itd.

Iako su sva navedena djela, kao i druga djela s temom holokausta, važan dio poljske književnosti te imaju bitnu ulogu kao svjedočanstva o holokaustu, zbog njihova ih je velikog broja i pozamašnog opsega teško sva prikazati i komparativno analizirati. Stoga će se ovaj diplomski rad koncentrirati uglavnom na djela Zofie Nałkowskiej i Tadeusza Borowskog, a osvrnut ćemo se i na djela Seweryne Szmaglewskiej i Hanne Krall. Ovi su autori odabrani zbog nekih specifičnosti koje njihova djela posjeduju, a koje će biti pokazane i uspoređene u nastavku rada. U analizi i komparaciji tih djela biti će korištena već navedena literatura u kojima autori analiziraju književnost pojedinih autora, kao i naša opažanja.

3. Analiza djela s temom Drugog svjetskog rata u poljskoj književnosti

3.1.1. Zofia Nałkowska: „Medaljoni”

Književnost Zofie Nałkowske vrlo je bogata i raznolika, no jedno se djelo ističe kao specifično. To je zbirka pripovijetki „Medaljoni”, koja je ujedno i jedino djelo ove autorice s temom Drugog svjetskog rata.

U kontekstu analize djela s temom Drugog svjetskog rata autorice Zofie Nałkowske, bitno je naglasiti i kakvo je bilo njezino iskustvo u ratu. Rođena je 1884. godine u Varšavi, a kad je buknuo taj rat već bila etablirana književnica²⁷. U Varšavi je izravno svjedočila mnogim važnim ratnim događajima u Poljskoj, poput ustanka u židovskom getu, Varšavskog ustanka, itd. Ti su je događaji kao i događaji u logorima duboko pogodili i ostavili traga u njezinoj književnosti. U prvom razdoblju svoga stvaralaštva, razdoblju prije Prvog svjetskog rata, autorica je bila, kako je i sama govorila, fokusirana na svoj unutrašnji svijet i svoje osjećaje. Na svijet je gledala iz perspektive onoga što je sama doživjela. O promjenama u pogledu na svijet Nałkowske piše autorica Helena Zaworska u knjizi „Medaliony Zofii Nałkowskiej”, te naglašava da je već 1905. nastupio prvi događaj – Revolucija u Kraljevini Poljskoj – koji joj je promijenio perspektivu prema svijetu i sukladno tome stil pisanja. Ipak, kako je Nałkowska tada imala svega 21 godinu, unatoč tome što su ju ta zbivanja duboko pogodila i promijenila, još uvijek je bila sklona fokusirati se u djelima na vlastite emocije. Zaworska piše da je Nałkowska „gledala revoluciju u svjetlu svojih mladenačkih stavova, punih obožavanja prema čovjeku u pobuni, junaka koji više liči na likove iz mita koji patetično žrtvuju svoj život za sreću cijelog čovječanstva. Čovječanstvo je isto tako tu bilo pomalo apstraktan pojam, ideja koja se sastoji od riječi i misli, a ne od mase živih ljudi”²⁸.

Prava se promjena u stvaralaštvu Nałkowske dogodila tijekom Prvog svjetskog rata. U djelima koja je pisala u tom razdoblju kao što su „Tajemnice krwi” (1917.) ili „Choucas” (1927.) već polako uočavamo stilska obilježja koja će dovesti do jedinstvenog stila koji nalazimo u „Medaljonima”. Zaworska piše kako je iskustvo Prvog svjetskog rata dovelo do toga da

²⁷ Zofia Nałkowska je odrasla u obitelji intelektualaca te je pisala od rane dobi. Prvo njezino djelo izdano je 1898. godine kada je imala samo 14 godina, te se radilo o poeziji, a kasnije se okrenula prozi.

²⁸ Zaworska, Helena. Medaliony Zofii Nałkowskiej. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969., str 9

Nałkowska više nije birala idealiziranog glavnog lika, već je prebacila svoj fokus na sudbinu naroda i običnih ljudi na čije su živote ratni događaji ostavljali trag²⁹. Jasno, taj je razvoj Nałkowske trajao dulje vrijeme. Zaworska kao primjer razvoja navodi kako je Nałkowska u ranijim djelima s ratnom tematikom pisala i o uništavanju kulturnih dobara, arhitekture i umjetnosti tijekom Prvog svjetskog rata, dok je u „Medaljonima” obratila pozornost isključivo na sudbine ljudi, iako je uništavanje u Drugom svjetskom ratu bilo još veće nego u Prvom³⁰.

3.1.2. Nastanak „Medaljona”

Kako bismo mogli kvalitetno analizirati sadržaj „Medaljona”, potrebno je prvo razumjeti kako je ta zbirka pripovijetki nastala. Zbog već spomenute duboke potresenosti ratnim događajima, Nałkowska je u želji da pomogne u otkrivanju kompletne istine o nacističkim zločinima postala članicom Glavnog povjerenstva za istraživanje njemačkih zločina u Poljskoj³¹. Nałkowska je kao članica te institucije imala priliku čuti i čitati svjedočanstva žrtava iz prve ruke te je između ostalog na temelju materijala skupljenog tijekom rada nastala knjiga „Medaljoni”³². U već spomenutoj knjizi „Literatura polska wobec ludobójstwa” Arkadiusz Morawiec u poglavlju „O Medalionach Nałkowskiej – dopowiedzenia” tvrdi da se „teško oduprijeti dojmu da je djelatnost u Povjerenstvu Nałkowske bila diktirana također, i to u značajnoj mjeri, od strane književne potrebe”³³. Ovu tvrdnju na neki način podržava i činjenica da je vrlo brzo prestala s radom u Povjerenstvu, već 1945. godine. Nałkowska je ipak tvrdila da njezin rad u Povjerenstvu nije bio povezan sa željom da nabavi materijal za novu knjigu. Ipak, prema Morawiecu (2018: 194), još je jedan od članova Povjerenstva, Wacław Barcikowski u svojim memoarima o Nałkowskoj (1965) zabilježio koliko je Nałkowska bila potresena onim što

²⁹ Ibid.

³⁰ Ibid. str 12

³¹ Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce - državna institucija koja se bavila istragom nacističkih zločina na području Poljske, koja je djelovala od 1945. do 1949.

³² Nałkowska je bila član Povjerenstva od samog njegovog početka u ožujku 1945. godine, no zbog bolesti nije sudjelovala ni u prvom sastanku povjerenstva, ni u prvom obilasku logora Auschwitz-Birkenau. Uključivši se u rad povjerenstva malo kasnije, sudjelovala je u saslušanjima svjedoka, odnosno preživjelih zatvorenika tog logora koji su uslijedili nakon obilaska logora. Zatim je sudjelovala u obilasku laboratorija Instituta za Anatomiju u Gdanjsku i saslušanjima osoba povezanih s profesorom Spannerom, koji je osumnjičen za proizvodnju sapuna od ljudskih ostataka. Nadalje, bila je u obilasku drugih logora, između ostalog onog u Chełmnu. (Morawiec 2018: 189-191)

³³ Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 196

je vidjela i čula na obilascima i saslušanjima. Nałkowska je sve to što je vidjela i čula smatrala materijalom koji se može upotrijebiti u književnosti, te je osjećala dužnost da to učini. Možemo zaključiti da je autorici pisanje „Medaljona” bio logičan sljedeći korak nakon rada u Povjerenstvu, a završetak rada je ipak, kako piše i Morawiec u nastavku, bio povezan s drugim obavezama radi kojih je putovala van Poljske³⁴.

Nałkowska nije samo u „Medaljonima” primijenila svoje bilješke iz vremena rada u Povjerenstvu. Morawiec navodi i nekoliko djela iz knjige izdane 1948. godine „Charaktery dawne i ostatnie”, a koja su bar djelomično rezultati tog angažmana ili privatnih razgovora s preživjelim iz logora: „Lia abo córka miłująca”, „Człowiek niewesoly” i „Macierzyństwo z wyboru”³⁵. Bitno je još naglasiti da rad u Glavnom povjerenstvu za istraživanje njemačkih zločina u Poljskoj nije bio njezin prvi posao te vrste. Ona je prije rata bila članica Društva za zbrinjavanje zatvorenika i otpuštenih zatvorenika i njihovih obitelji „Patronat” u gradu Grodno³⁶. Njezin angažman u tom društvu sastojao se također od obilazaka zatvora i razgovora s ljudima, o kojima je bilježila svoja zapažanja.

Nastanak „Medaljona” prikazat ćemo na primjeru pojedinačnih pripovijetki. U već spomenutom poglavlju o Nałkowskoj, Morawiec se bavi faktorima nastanka „Medaljona” tako što navodi osnovne informacije te dodaje nove koje u dotadašnjim analizama tog djela nisu bile uzete u obzir. Ističe kako su se autori analiza „Medaljona” najčešće ograničavali na tvrdnju da je djelo nastalo kao rezultat njezinog rada u Glavnom povjerenstvu za istraživanje njemačkih zločina u Poljskoj, no s protokom vremena neke su nove informacije izašle na svjetlo te je govoreći o nastanku „Medaljona” bitno i njih uzeti u obzir³⁷. U ovom će radu, iako je on koncentriran na analizu djela, ukratko biti prikazan i proces nastanka „Medaljona” uzimajući sve poznate činjenice, zbog toga što je razumijevanje nastanka dotičnog djela u ovom slučaju bitno za razumijevanje samog djela.

Osim službenih dokumenata koji su sadržavali prepiske saslušanja svjedoka od strane Povjerenstva, Nałkowska je vodila i vlastite bilješke o tim saslušanjima te o obilascima

³⁴ Ibid. str 194-196

³⁵ Ibid. str 196, 197

³⁶ Towarzystwo Opieki nad Więźniami, Uwolnionymi z Więzień i ich Rodzinami „Patronat”

³⁷ Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 189

pojedinačnih logora. Nadalje, Morawiec navodi kako je istovremeno vodila i dnevnik, odnosno bilješke o neslužbenim razgovorima s osobama koje je često sasvim slučajno susretala pri obilascima, ali i neke osobne zapise iz kojih možemo vidjeti kakve je osjećaje budio taj rad u samoj autorici. Sve su pripovijetke u „Medaljonima” mješavina nekoliko izvora, a Morawiec naglašava kako je autorica često ujedinila u jedno svjedočanstvo razgovor sa svjedokom sa službenog saslušanja i kasnijeg privatnog razgovora³⁸.

„Medaljoni” su odmah nakon izdavanja privukli veliku pozornost. S vremenom su stekli veliku slavu u toj mjeri da ih se smatra neosporivim svjedočanstvima, dokazima o nacističkim zločinima, no neka kasnija istraživanja dokazala su kako su neka od njih bazirana na svjedočanstvima koja nisu nužno potpuno točna. Tako je, možda u najvećoj mjeri, u slučaju pripovijetke „Profesor Spanner”, o kojem su u godinama neposredno nakon rata pisali mnogi. Glavni svjedok o događanjima u laboratoriju Spannera bio je Zygmunt Mazur, jedan od laboratorijskih tehničara koji je radio sa Spannerom. Iz njegovog svjedočenja nastala je i pripovijetka Nałkowska, kao i mnoga druga djela na temu korištenja ljudskih posmrtnih ostataka za proizvodnju sapuna i sl. za vrijeme Drugog svjetskog rata³⁹. Nakon objavljivanja službenih dokumenata s obilaska Instituta za anatomiju u Gdanjsku i povezanih saslušanja, priča o profesoru Spanneru i proizvodnji sapuna brzo se proširila. Nije isključeno da su pri tome neke činjenice preuveličane, ili da su ih sami svjedoci preuveličavali, ili nisu uvijek bili sasvim jasni pa su njihovi iskazi bili pogrešno interpretirani. Ipak, Nałkowska nije ni u jednom trenu posumnjala u te potencijalno diskutabilne činjenice. Nadalje, Nałkowska je u vrijeme izdavanja „Medaljona” već bila etablirana književnica pa tako ni čitatelji nisu previše propitkivali istinitost činjenica iznesenih u njezinim pripovijetkama. Ipak, u posljednjih nekoliko desetljeća često joj se zamjera to što nije u kasnija izdanja uvela neku promjenu ili napomenu o nekim navodima⁴⁰. Morawiec smatra da je razumljivo da je autorica branila svoja djela, ali da je ipak bila dužna uvesti barem napomenu, no tvrdi da je vjerojatno „umjetnost, a možda ideja (ako ne i ideologija),

³⁸ Ibid. str 192, 193

³⁹ Na primjer, brošura novinara Strąbskog „Mydło z ludzkiego tłuszczu: alfa i omega niemieckich zbrodni w Polsce”. I dok je Strąbski Mazura opisao kao cinika, čovjeka čija je pojava uznemiravajuća, Nałkowska ga opisuje kao naivnog i nesretnog. Mnogi se s tim opisom nisu slagali, smatrali su da ga je Nałkowska sasvim krivo protumačila, te su bili skloniji opisima poput onog u brošuri Strąbskog. (Morawiec 2018: 223)

⁴⁰ Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 226-229

odnijela pobjedu nad istinom i etikom”⁴¹. Raširenost ove „legende” o profesoru Spanneru nije utjecala samo na Nałkowsku – i Tadeusz Borowski je jednu od svojih pripovijetki završio rečenicom u kojoj zaključuje da su njegovu zaručnicu sigurno pretvorili u sapun⁴².

Jedan od prvih obilazaka Povjerenstva bio je obilazak laboratorija na Institutu za anatomiju na medicinskom sveučilištu u Gdanjsku, a uslijedila su saslušanja s time povezanih osoba. Nałkowska je kao članica povjerenstva sudjelovala u obilasku Instituta i saslušanjima, vodila je bilješke te je napravila zapis u dnevniku o tom posjetu. Od ta dva dokumenta, bilješki i zapisa u dnevniku, skupa sa službenim izvješćima Povjerenstva, nastala je pripovijetka „Profesor Spanner”. Morawiec o nastanku ove pripovijetke piše, kako je sasvim moguće da je koristila još jedan izvor, brošuru novinara Stanisława Strąbskog koja sadrži sintagme vrlo slične onima koje nalazimo u „Profesoru Spanneru”, no moguće je i da je ta sličnost rezultat činjenice da su i Nałkowska i Strąbski bili članovi Povjerenstva te su slušali ista svjedočenja, te se koristili istim službenim izvješćem Povjerenstva kao materijalom za nastanak svojih djela. Poznato je i da je djelo Nałkowske izdano prije onog Strąbskog, no i da je Strąbski svoje djelo napisao puno prije nego je ono izdano, a Nałkowska je kao članica Povjerenstva taj tekst sigurno vidjela i prije njegovog službenog izdanja, što dokazuje i kopija rane verzije članka koja se nalazila u njenom arhivu⁴³.

Iako činjenice iz drugih pripovijetki sakupljenih u „Medaljonima” nisu toliko diskutabilne kao one u „Profesoru Spanneru”, i one su nastale na slične načine. Pripovijetka „Grobarka” nastala je uglavnom od zapisa iz dnevnika. Nadalje, u pripovijetci „Čovjek je jak” također postoji sličan spoj pisanog izvora iz službenog dokumenta o svjedočenju Povjerenstva i usmenog izvora dobivenog prilikom obilaska lokacija. Iz službene dokumentacije čiji se tekst u velikoj mjeri poklapa s pripovijetkom poznato je da se radi o iskazu Michała Podchlebnika,

⁴¹ Ibid. str 228

⁴² Do današnjeg dana postoje diskusije o tome što se zapravo događalo u Institutu za anatomiju na Sveučilištu u Gdanjsku. Novija istraživanja tvrde da se sapun proizvodio u manjim količinama, no da se ipak bio namjenjen za korištenje, no s obzirom na kontradiktorne zaključke istraga događaja u dotičnom institutu kroz povijest, još uvijek ostaje dojam da cijela istina nije još otkrivena pa stoga ova pripovijetka i dalje nastavlja biti najkontroverznija od svih „Medaljona”, a legenda o profesoru Spanneru ustraje unatoč mnogim dokazima da ona nije potpuno istinita – u Poljskoj je Spanner postao jedan od simbola „njemačkog krvnika”, uz zapovjednika Auschwitzta Rudolfa Hössa i doktora Josefa Mengele. No kako naglašava Morawiec, ako pogledamo književnost drugih država koja spominje Hössa i Mengele, nigdje ne nalazimo Spannera. (Morawiec 2018: 229)

⁴³ Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 215-219

bivšeg zatvorenika u logoru u Chełmnu. Kako navodi Morawiec, u dnevniku Nałkowske nema zapisa o obilasku logora u Chełmnu o kojem je ova pripovijetka, ali zato nalazimo zapis o tom posjetu u već spomenutim memoarima Waława Barcikowskog o Nałkowskoj. Morawiec navodi kako je to jedna od pripovijetki u kojoj se jasno vidi da je Nałkowska koristila i vlastite bilješke i službene dokumente nastale tijekom rada Povjerenstva, uz vlastite stilske izmjene. Ipak, smatra da je ta pripovijetka jedna od vjernijih stvarnim događajima i dokumentima te su eventualne stilske promjene i popravci neznatni⁴⁴.

Bitno je spomenuti kako su neki koji su kasnije pisali o „Medaljonima” optuživali Nałkowsku da je pokušavala stvoriti djelo koje bi čitatelj vidio kao prikaz doslovne transkripcije svjedočenja, a tekst to zapravo nije nužno bio. Morawiec tvrdi da teoretičari koji su to smatrali greškom Nałkowske nisu uzimali u obzir da je tekst „Medaljona” književno djelo i da je iz tog razloga stiliziran, te da se Nałkowska nikad nije pretvarala da joj je namjera prenijeti transkripciju svjedočenja već je htjela prenijeti određenu ideju⁴⁵. Kako kaže Morawiec, tek čitanjem drugih dokumenata povezanih s „Medaljonima”, dakle dnevnika Nałkowske, bilješki s obilazaka te izvješća sa saslušanja, možemo saznati o kome se radi u pojedinim pripovijetkama i povezati od kojih su sve fragmenata one nastale⁴⁶.

Referirajući se na ranije navedenu podjelu književnosti s temom holokausta, može se zaključiti da je djelo „Medaljoni” istovremeno i dokumentarnog i književnog karaktera. Možemo reći da ovo djelo spaja ta dva aspekta na jedan specifičan način. Morawiec smatra da su „Medaljoni” u jednakoj mjeri djelo književnosti kao i svjedočanstvo, te da je potrebno posvetiti se i onim čisto književnim, umjetničkim elementima tog djela, kao i onim dokumentarnim⁴⁷. Dokumentarni element ukratko je spomenut pri objašnjavanju nastanka djela, a umjetnički će biti objašnjen u nastavku kroz prikaz stilskih obilježja ovog djela.

⁴⁴ Ibid. str 193-195

⁴⁵ Ibid. str 203-204

⁴⁶ Ibid. str 199-201

⁴⁷ Ibid. str 195-196

3.1.3. Stilska obilježja „Medaljona”

Tijekom nastanka i nakon izdavanja „Medaljona”, Nałkowska je izrazila nezadovoljstvo tehnikom pisanja koja se bazirala na strogom realizmu. Smatrala je da je ta tehnika neka vrsta stilizacije, da se njom ne prikazuje stvarni svijet. Bila je mišljenja da je realizam koji nalikuje reportaži nova i bolja verzija realizma, no i sama je bila svjesna da i on sadrži elemente stilizacije⁴⁸. Iz ovog je mišljenja nastao stil čiji je predstavnik djelo „Medaljoni” – realizam očišćen od svih nepotrebnih detalja onoliko koliko je to moguće, kojemu je cilj pokazati samo događaje bez ikakvih autorovih dodataka. Dakako, Nałkowska nije bila jedina koja je tako razmišljala. Događaji iz Drugog svjetskog rata potakli su mnoge književnike da promijene stil pisanja. Kako piše Zaworska, književnici su se našli pred dilemom kako pisati o Drugom svjetskom ratu, te kako opisati sve strahote koje su se događale tako da se čitatelju one vjerno prenesu. Nisu više mogli koristiti tradicionalan, patetičan i sentimentalni stil koji je bio raširen u međuratnom razdoblju, a koji je i sama Nałkowska koristila, iako je ona još od Prvog svjetskog rata težila što većoj jednostavnosti⁴⁹, nego su morali pronaći nešto novo. Ipak, kako naglašava Zaworska, Nałkowska je na neki način sklona i povratu svom starom stilu. Kao primjer navodi uvod pripovijetke „Profesor Spanner”, u kojem detaljno opisuje vrijeme i likove koji se pojavljuju, no onda iznenada prelazi na kratke rečenice, čiste činjenice bez ukrasa. Još je jedan primjer pripovijetka „Grobarka”, u kojoj opisuje dan, krajolik groblja i sl. Nałkowska ovo ne čini slučajno, već ciljano stvara kontrast da bi kod čitatelja izazvala emocionalnu reakciju. Nadalje, Zaworska naglašava kako je još jedan problem s kojim su se književnici susreli bio vokabular u djelima – uobičajeni pojam smrti nije se poklapao sa smrću koju su doživjeli zatvorenici logora, pojam zločina nije sasvim točno mogao opisati sve što su nacisti činili⁵⁰. I u djelu Nałkowske vidi se da je to nešto čega je autorica bila svjesna: „Obična, lična smrt u odnosu prema masovnoj smrću postaje nekako neumjesna”⁵¹. Kako piše Zaworska, pripovijetka „Grobarka” odlično prikazuje kontrast između obične smrti i smrti u vrijeme njemačke okupacije. Prikazuje to na

⁴⁸ Ibid. str 207

⁴⁹ Ranija književnost Nałkowske je sentimentalno-patetična, u skladu sa stilom Mlade Poljske. Kasnije je sve više počela težiti tome da likove prikazuje jednostavno ali sugestivno, tako da u malo riječi pokaže njihov jedinstveni karakter, ali i sudbinu. I sama je govorila da je prelazak sa ranijih djela s puno ukrasnih elemenata nastojala prijeći na najjednostavniji moguć oblik pisanja, te da je taj proces bio težak.

⁵⁰ Zaworska, Helena. Medaliony Zofii Nałkowskiej. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969., str 30-32

⁵¹ Nałkowska, Zofia. Medaljoni. Preveo s poljskog Julije Benešić. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske. 1948., str 36

sljedeći način: samo groblje opisuje pripovjedačica, a grobarka koju susreće tamo joj govori uzroke smrti pojedinih osoba koje su tamo pokopane – sve su to obične, normalne smrti, koliko god neke bile tragične. Zatim kroz monolog grobarice prikazuje masovnu smrt u vrijeme okupacije. Žena govori o tome kako umiru ljudi u getu, čiji je zid vidljiv s groblja. O običnoj smrti autorica govori da je ona ceremonijalna, o njoj se govorilo riječima koje su danas neshvatljive. U monologu grobarice ne nalazimo patetiku, velike riječi, sentimentalizam. Ona jednostavno opisuje načine na koje sve ljudi u getu umiru, koristi svakodnevne, obične riječi, zato što je smrt bila svakodnevna stvar u to vrijeme⁵². Zanimljiva je u istoj pripovijetci i pojava koju primjećuje Hanna Kirscher (2011: 576), prema Morawiecu (2018: 191), kako su neke pojave u ovoj konkretnoj pripovijetci autobiografskog tipa, ali Nałkowska ih je formulirala tako da prosječan čitatelj to ne može shvatiti. Tako se lirski subjekt „mi” odnosi na Nałkowsku i njezine sestre, grob bez križa koji autorica spominje predstavlja grob njenog oca, a natpis na grobu su optimistične riječi njezinog oca koje u tom vremenu nemaju smisla. Arkadiusz Morawiec smatra da je Nałkowska posegnula i za elementima groteske, pa tako u jednom od poznatijih citata iz pripovijetke „Profesor Spanner”, „Može se reći, da u Njemačkoj ljudi znadu napraviti nešto – iz ničega”⁵³ uočava svojevrstan sarkazam autorice⁵⁴.

Zaworska naglašava kako je Nałkowska i ranije svoje likove prikazivala u kratkoj formi i bila je prava majstorica te tehnike, ali u „Medaljonima” je to podignuto na još višu razinu. U prethodnim djelima likove opisuje sama autorica, dok u „Medaljonima” daje glas likovima, pušta ih da se sami predstave i da čitatelj iz njihovih vlastitih riječi sazna o njima. Oni pokazuju svoja iskustva i doživljaje, ali i mišljenje o njima, a autorica ništa ne komentira pripovijedanjem, ne daje mišljenje i ostaje u pozadini⁵⁵. Karakteristično je za Nałkowsku da je u djelima o Prvom svjetskom ratu više interpretirala činjenice nego što ih je iznosila, ostavljajući ih pomalo mutnima. U „Medaljonima” se ipak fokusirala isključivo na činjenice. Nadalje, u svojim ranijim djelima, autorica je nastojala proniknuti u psihu svojih likova – „Medaljoni” su jedino njezino

⁵² Zaworska, Helena. Medaliony Zofii Nałkowskiej. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969., str 34-36

⁵³ Nałkowska, Zofia. Medaljoni. Preveo s poljskog Julije Benešić. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske. 1948., str 21

⁵⁴ Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 208

⁵⁵ Zaworska, Helena. Medaliony Zofii Nałkowskiej. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969., str 82

djelo kojem to ne čini, nego isključivo opisuje ljude⁵⁶. I iako autorica ne radi analizu psihe likova, u jednoj pripovijetci ipak se ističe svojevrsni prikaz psiholoških promjena kod glavnog lika. Radi se o pripovijetci „Dwojra Zielona”. Zaworska o ovoj pripovijetci piše, kako je „portret Dwojre Zielone psihološki bogat portret koji se oslanja isključivo na pripovijedanje glavnog lika, koje je očišćeno od svih nepotrebnih primjera, ono je kratko, elokventno”. Kroz tu kratku pripovijetku svjedokinja se ipak mijenja. U događajima koje opisuje isprva je htjela umrijeti, a kasnije, unatoč tome što je sve izgubila, želi živjeti kako bi mogla svjedočiti o tome što joj se dogodilo. Zaworska ovu pripovijetku naziva individualnim portretom, a ujedno tipičnim, koji predstavlja patnju koju su proživjele mnoge žene u vrijeme okupacije⁵⁷.

U djelima Nałkowske zanimljiv je i način prikaza krvnika u Auschwitzu. Ona ne daje nikakav vlastiti sud prema tim ljudima, ne pokazuje emocije. Same krvnike ne prikazuje kao – riječima Zaworske – „ljude-zvijeri” i „ljude-čudovišta”, nego kao obične ljude koji u drugim uvjetima možda ne bi postali zločinci. Iz njih je politički režim izvukao ono najgore, dopustio je nekim sklonostima koje su postojale da uzmu maha. Prema Zaworskoj, doktori iz pripovijetke „Profesor Spanner” nisu isti kao oni koje spominje u zadnjoj pripovijetci, „Odrasli i djeca u Oświęcimiu”, jer oni nisu izravno činili zločine. Ipak, teško je razlučiti granicu između te dvije vrste zločinaca, jer svi su oni, vjerujući u ideale koje je imao nacizam, izravno ili neizravno sudjelovali u činjenju tih zločina. Zaworska smatra da je autorica odlično prikazala kako je „fašistički odgojni, društveni i politički sustav stvarao zločince-stručnjake...”⁵⁸. Činjenica je da je fašistički režim uvjerio velik broj ljudi da je poslušnost pred njim jedini način za zaštitu svog naroda i vrijednosti, te ih tako iskoristio za postizanje svojih ciljeva. Neki od njih su već u sebi imali te karakteristike pa su spremno prihvatili priliku da ih pokažu, da postanu pravi zločinci, a drugi su zločine činili iz neznanja i uvjerenja da „to tako mora biti”, manjka znanja što bi drugo mogli napraviti, iz straha, itd. Nadalje, kako naglašava Zaworska, Nałkowska ima zanimljiv način prikaza opsega zločina počinjenih u Drugom svjetskom ratu. Ona prikazuje ljude tako da pokazuje masu ljudi koji su ubijeni, ne navodi imena, ne navodi ni točan broj nego samo masu, ali ujedno povremeno i izdvoji pojedince. Same pripovijetke su iskazi pojedinaca koji govore istovremeno o svom iskustvu, kao i o iskustvu velikog broja ljudi. Tako autorica pokazuje opet

⁵⁶ Ibid. str 40-42

⁵⁷ Ibid. str 79, 80

⁵⁸ Ibid. str 53

ideju smrti koja je nešto uobičajeno i svakodnevno, toliko često da su ljudi na nju otupjeli, ali pokazuje i koliko je ta smrt strašna time što prikazuje konkretne osobe. Autorica veže velike, općenite, važne činjenice koje čitatelju dočaravaju razmjer masovnog ubijanja, ali pokazuje i one najsitnije detalje, događaje, koji čitatelju zapravo prikazuju užas logora i time bude u njemu emocije. Zaworska u ovom kontekstu navodi zanimljiv kontrast kod naslova pripovijetke „Čovjek je jak” i događaj u pripovijetci u kojem Nijemac izgovori tu rečenicu – u pripovijetci je Nijemac htio reći da je glavni lik pripovijetke jak, fizički snažan, te da može još raditi, a u naslovu pripovijetke ova rečenica sugerira mentalnu snagu, sposobnost čovjeka da preživi strašne događaje i ne slomi se, da zadrži volju za životom⁵⁹.

Analizirajući i uspoređujući pripovijetke „Medaljona”, kao i komparirajući ih s izvornim materijalom, točnije izvješćima Povjerenstva kojih je, jasno, bilo vrlo mnogo, a od kojih je Nałkowska izabrala samo pojedine, na vidjelo izlazi jedna sličnost među svim pripovijetkama. Nałkowska je, naime, kao glavne likove, subjekte svojih pripovijetki, birala „obične”, jednostavne ljude. Taj je stilski odabir uočio Morawiec, koji ističe da je Nałkowska u djelo uključila i nekoliko citata školovanih ljudi, takozvane „inteligencije”, odnosno u ovom konkretnom slučaju doktora, čije se izjave nalaze u pripovijetci „Odrasli i djeca u Oświęcimiu”, no njima nije posvećena tolika pažnja kao „običnim” ljudima, a svakako im nije posvećena niti cijela pripovijetka. Neki su kritičari zamjerali Nałkowskoj taj pristup, smatrajući da su opisani događaji na neki način lošije prikazani zato što osobe koje ih opisuju nisu bile u stanju potpuno razumjeti cijeli opseg događaja. Morawiec osporava te tvrdnje, govoreći da svjedoci koje je birala Nałkowska nisu imali problema sa shvaćanjem događaja, nego samo s izražavanjem – koje je nakon takve traume moglo biti problematično za bilo koga. Naglašava također, da je Nałkowska odlučila pokazati baš ta svjedočanstva kako bi potaknula suosjećanje čitatelja, i kako je ta odluka proizašla iz uvjerenja da je „običnom” čovjeku značajno lakše nanijeti nepravdu⁶⁰.

Morawiec primjećuje kako je još jedna stilaska promjena koju je Nałkowska uvela u pripovijetke, po kojoj se one razlikuju od službenih dokumenata Povjerenstva, njezina upotreba riječi „čovjek”. Čak i kada kontekst nalaže upotrebu nekih drugih riječi, Nałkowska tu zamjenu

⁵⁹ Ibid. str 69, 70

⁶⁰ Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 205,206

ne uvodi samo u dijelovima koji pripadaju pripovjedaču, već i u samom dijalogu glavnih likova, preuzetom iz izvještaja. Primjer nalazimo u pripovijetci „Profesor Spanner”, gdje upotrebljava izraz „kade s ljudima”, a očekivali bismo upotrebu riječi „trupla” ili „tijela”. Bitno je naglasiti i da je česta zamjena riječi „Židov” s riječi „čovjek”. Ipak, u originalu na poljskom jeziku Nałkowska je toliko prirodno uvela ovu izmjenu da u nekim prijevodima, poput onog na hrvatski jezik iz 1948. godine, prevoditelj koristi i izraze koje bi čitatelj mogao očekivati poput „trupla”, ali i izraz „čovjek” koji je Nałkowska upotrijebila u originalu, često izmjenjujući te izraze u istoj rečenici: „Dalje su opet bile kade s mrtvacima, a zatim kade s ljudima presječenim napola (...)”⁶¹ No, kako naglašava i Morawiec, mnogi koji su pisali o „Medaljonima” u ranijim godinama nisu uočili ideju koja stoji iza te semantičke promjene, no ona je svakako značajna. Cilj koji je Nałkowska htjela postići ovom stilskom promjenom jest dati sveobuhvatnu sliku žrtava nacističkih zločina, no istovremeno ipak ne izbrisati njihovu individualnost i ljudskost. Tim potezom nije pomela sudbinu Židova pod tepih, nije ju zanemarila, nego je to svjesno napravila kako bi nastalo djelo koje potiče emocije kod širokog kruga čitatelja. Riječ „Židov” se dakako pojavljuje u pripovijetkama te nema sumnje o kome se u njima radi. No, kako tvrdi Morawiec, čovjek u pripovijetkama Nałkowske može biti „i Židov, i Poljak, i Ukrajinac, i Rom, a sigurno i Nijemac. Time što nije deklarirala Židove isključivo kao Židove a Poljake i Nijemce isključivo kao Poljake i Nijemce, Nałkowska je sudbinu Židova približila svakom čovjeku”⁶². Važno je spomenuti da Nałkowska nije prikazala samo patnju židovskog naroda – naime, „Profesor Spanner” je pripovijetka koja, za razliku od ostalih „Medaljona” koji svjedoče uglavnom o istrebljenju Židova, svjedoči i o istrebljenju psihički bolesnih osoba. Spominje se kako su trupla u laboratoriju uglavnom dolazila iz psihijatrijske bolnice u Kocborowu, te iz zatvora iz obližnjih gradova. Tako većina tih trupala nisu bila trupla Židova, već Poljaka i Nijemaca⁶³.

Vrlo brzo nakon izdavanja, „Medaljoni” su privukli mnogo pažnje, mnogo ljudi ih je čitalo, a ubrzo su uvedeni u školsku lektiru u Poljskoj, te su stekli visok status u poljskoj književnosti. Njihova je vrijednost u poljskoj ali i svjetskoj književnosti neosporiva, no problem nastaje kada ih se gleda kao književnost koja svjedoči o holokaustu. Kao što je spomenuto,

⁶¹ Nałkowska, Zofia. Medaljoni. Preveo s poljskog Julije Benešić. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske. 1948., str 11

⁶² Morawiec, Arkadiusz. Literatura polska wobec ludobójstwa. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018., str 210-214

⁶³ Ibid. str 232

„Medaljoni” na specifičan način spajaju umjetničku književnost s dokumentarnom, no kako su neki stilski odabiri autorice bili čiste umjetničke prirode, na njih ne treba gledati isključivo kao na književnost u ulozi svjedočanstva.

3.2.1. Tadeusz Borowski

Tadeusz Borowski još je jedan poljski književnik čija su djela s temom holokausta vrlo bitna u poljskoj kulturi. U nastavku ovog rada bit će analizirana njegova djela, prvenstveno uz pomoć već spomenute knjige Włodzimierza Wójcika „Opowiadania Tadeusza Borowskiego” te poglavlja „Beta ili nesretni ljubavnik” iz knjige Czesława Miłosza „Zasużnjeni um”, no za početak će biti ukratko specificirano u kojem su kontekstu nastajala djela Borowskog.

I Wójcik je smatrao bitnim naglasiti neke biografske crte autora, pa tako u uvodnom djelu piše kako je Borowski pripadao generaciji književnika koji su rođeni nakon Prvog svjetskog rata, točnije 1922. godine, te su djetinjstvo i mladost proveli u državi koja je bila neovisna. Nažalost, to znači da su u mladoj dobi doživjeli rat pa tako i doba hitlerovske okupacije i nacizma. Mnogi književnici te generacije poginuli su vrlo mladi u događajima 1939.-1945. Tadeusz Borowski jedan je od rijetkih književnika svoje generacije koji su rat preživjeli, no ni njegova sudbina nije bila lijepa – on je prošao kroz strahote koncentracijskih logora⁶⁴.

U vrijeme okupacije književnicima je bilo zabranjeno izdavati djela te su bili prisiljeni baviti se nekim drugim poslom. Kako piše Wójcik, Borowski je tako imao „običan” posao u trgovini građevinskim materijalom, koji mu je služio samo za preživljavanje jer od pisanja nije mogao zarađivati⁶⁵. Ipak, plaća je bila toliko mizerna da je, kao i većina ljudi, pribjegao ilegalnoj

⁶⁴ Wójcik, Włodzimierz. Opowiadania Tadeusza Borowskiego. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 5

⁶⁵ Borowski je pisao od mladosti te je njegovo prvo djelo, izdano tajno u vrijeme okupacije, bila zbirka pjesama „Gdziekolwiek ziemia...”. I Borowski je svoju književnost počeo poezijom da bi se kasnije okrenuo prozi. I dok je poezija Borowskog ostala u sjeni kasnijih proznih pripovijetki, neki teoretičari književnosti, poput Wójcika, smatraju da je i njegova poezija itekako vrijedna spomena.

trgovini. Ni njega ni ostale književnike toga doba zabrane nisu sprječavale u sudjelovanju u tajnim književnim krugovima i studiranju na tajnom sveučilištu⁶⁶.

Borowskog su uhitili 1943. godine kada je otišao potražiti zaručnicu koja se nije vratila kući jer je isto tako bila uhićena. Prvo je bio u zatvoru Pawiak, a zatim je prebačen u Auschwitz. S obzirom na to da je bio Poljak, nije bio predodređen za smrt čim je došao u logor, već je prvo trebao raditi do iznemoglosti. Prvo je radio u manjem podlogoru Auschwitzu, zatim na imanju blizu sela Harmęże, a nakon što je dobio upalu pluća za koju je srećom, za razliku od većine drugih zatvorenika, dobio odgovarajuće liječenje, obučen je za bolničara te je zatim radio u bolničkom bunkeru. Tamo je uspio uspostaviti kontakt sa zaručnicom, koja je također bila u Auschwitzu. U tom periodu čak se povremeno viđao sa zaručnicom, no ubrzo je prebačen u logor Dautmergen a zatim u Dachau-Allach. Borowski je imao veliku sreću što je preživio toliko transporta, jer su u njima obično pogibale tisuće ljudi. Nakon oslobođenja logora jedno je vrijeme živio u privremenim logorima za raseljene osobe, iz kojih ga je izvukao Anatol Girs 1945. godine u želji da s njim surađuje. Kako piše Wójcik, nakon izlaska iz logora, Borowskog je mučilo pitanje treba li ostati u inozemstvu ili se vratiti u domovinu. Počeo je osjećati dužnost da bude glasnogovornik svih onih koji nisu preživjeli logore, ujedno mu je nedostajala domovina, i htio se vratiti tamo i ponovno sresti sa zaručnicom, a ipak ga je smetala nova politička klima u Poljskoj. Ipak, odlučio se vratiti na proljeće 1946. u Varšavu gdje se ponovno susreo sa zaručnicom te su se ubrzo i vjenčali. Borowski se tada počeo intenzivno baviti pisanjem, fokusirajući se na prozna djela u kojima je opisivao doživljaje iz koncentracijskih logora, s ciljem da proširi istinu o događajima u logorima tijekom Drugog svjetskog rata, i s već spomenutim osjećajem dužnosti prema onima koji te događaje nisu preživjeli⁶⁷.

Prva logorska pripovijetka Tadeusza Borowskog, a ujedno i prvo njegovo prozno djelo, nastala je u vrijeme kada je radio u bolničkom bunkeru i razmjenjivao pisma sa zaručnicom preko niza zatvorenika. Na tim je pismima bazirana pripovijetka „Kod nas u Auschwitzu”⁶⁸. Ostale pripovijetke nastale su nakon izlaska iz logora, a prve od njih izdane su 1946. u zbirci „Bili smo u Oświęcimiu”. Iste je godine izdana i možda najpoznatija zbirka pripovijetki

⁶⁶ Wójcik, Włodzimierz. Opowiadania Tadeusza Borowskiego. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 9, 10

⁶⁷ Ibid. str 13-23

⁶⁸ Ibid. str 14

Borowskog, „Oproštaj s Marijom”. Osim proze, u logorima je pisao i poeziju, a bitno je spomenuti pjesme napisane u vrijeme boravka u privremenim logorima kao što je poema „Koniec wojny” u kojima se osjeća njegova frustracija situacijom u kojoj se našao – ponovno u logoru, iako više ne nacističkom, u kojem su uvjeti bili samo marginalno bolji, a iz kojega isto nije mogao samo tako izaći niti saznati jesu li mu obitelj i zaručnica živi⁶⁹.

U poslijeratnim godinama većina književnika vjerovala je da se u književnosti treba usredotočiti ne na prošlost, već na sadašnjost, i da je potrebno stvoriti sasvim novu književnost. Borowski, traumatiziran logorskim životom i ratom, u takvoj se književnosti nije mogao pronaći pa je bio meta kritika. Borowski se u svom stanju nije mogao posvetiti „novoj” vrsti književnosti, a kritike i napadi samo su pogoršavali njegovu depresiju, pa se počeo baviti političkim, društvenim i kulturnim djelovanjem. Tog se posla primio vrlo gorljivo i entuzijastično, kako tvrdi Wójcik, kao jednim od načina borbe sa svojom opsesijom – logorom. Posao ga je kasnije odveo u inozemstvo, u Berlin, te je putovao kroz cijelu Njemačku. Borowski je bio fasciniran mirovnim tendencijama u Njemačkoj, ali je bio i svjestan događanja u Zapadnom Berlinu, te je skupljao materijale na te teme iz kojih su kasnije nastali brojni eseji i reportaže, a i pokoja pripovijetka⁷⁰. „Muzyka w Herzenburgu” je jedna od pripovijetki koja je nastala na temelju tih opažanja.

3.2.2. Pripovijetke Tadeusza Borowskog

Teme Borowskog tipične su za književnost na temu holokausta, pa uključuju okupaciju Poljske, svakodnevicu u okupiranoj državi, gestapovske zatvore, koncentracijske logore i logore smrti, prividno oslobođenje i privremene logore za raseljene osobe te poslijeratnu svakodnevicu. Ipak, najveći dio pripovijetki Borowskog bavi se temom svakodnevnog života u logoru. Svaka pripovijetka Borowskog opisuje jedan period njegovog života prije logora, u logorima i nakon njih. Pripovijetke Borowskog nisu strogo biografske – one jesu bazirane na njegovim iskustvima no autor ipak mijenja neke događaje i detalje. Čak je i glavnom liku, Tadeku, autor dao ime po samom sebi, no on je ipak fiktivan lik, unatoč brojnim sličnostima s autorom i njegovim

⁶⁹ Ibid. str 16

⁷⁰ Ibid. str 91-93

iskustvima. Tadek je lik koji se u logoru prilagodio, razvio je vještine potrebne za preživljavanje. Bio je snalažljiv, njemu je uspjevalo preživjeti, dok su drugi, slabiji, pored njega ginuli, i bio je time ponosan⁷¹. Miłosz naglašava da prema opisima nekih njegovih logoraških drugova, Borowski u logoru nije bio takav kako ispada u pripovijetkama – „promatra trijezno i ne šteti sebi; boji se laži: laž bi bila predstaviti sebe kao promatrača koji presuđuje, dok je u stvarnosti bio, baš kao i drugi, izložen svim zakonima poniženja. Pretjerano pošten, Beta prisvaja posebne osobine koje se u koncentracijskom logoru smatraju pozitivnima: snalažljivost i poduzetnost.”⁷² Iako Borowski djela nije pisao kronološkim redoslijedom, onako kako je on proživljavao, u većini kasnije izdanih zbirki njegovih pripovijetki ona su predstavljena kronološkim redoslijedom. Na isti će način one biti analizirane u ovom radu, ističući one najvažnije, te će u drugom dijelu rada biti predstavljene neke zajedničke karakteristike svih pripovijetki.

Prva je pripovijetka koju ćemo spomenuti „Oproštaj s Marijom”. Ona je prva u kronološkom smislu odnosno ona predstavlja najranija iskustva Borowskog u Drugom svjetskom ratu, ali kako navodi Wójcik, prva je i kao uvod u ciklus Borowskog o ljudskoj sudbini u koncentracijskim logorima. Ova pripovijetka prikazuje jedan naizgled običan dan u životima glavnih likova. Radnja nije komplicirana, no značenje i kontrasti koje autor daje itekako su značajni. Wójcik smatra da ova pripovijetka može iznenaditi neke čitatelje koji razdoblje pod okupacijom možda zamišljaju kao razdoblje neprekidnog otpora i herojske borbe s okupatorima, što je dakako i dio istine, no takvi čitatelji zanemaruju svakodnevne probleme s kojima su se ljudi u okupiranim područjima susretali. Ta se svakodnevica opisuje u ovoj pripovijetci, u kojoj Borowski opisuje svoj rad u to vrijeme kroz rad Tadeka. Opisuje i onaj „službeni” posao, ali i tajni, uključujući i književnu djelatnost ali i ilegalnu trgovinu, takozvanu „organizaciju” – načine na koje su se ljudi snalazili kako bi uspjeli preživjeti i u okupiranoj državi i u logorima – koja je u to doba procvatila jer su službene plaće bile nedovoljne za život⁷³.

Pripovijetka opisuje i život sa zaručnicom Marijom, po kojoj je nazvana pripovijetka, jer je dan koji opisuje upravo onaj dan kada je ona uhićena i odvezena u Auschwitz. U scenama u kojima prikazuje njihov život uočavamo kontrast između svakodnevne i rata koji je autor htio

⁷¹ Miłosz, Czesław. Zasużnjeni um. Preveo, te pogovorom i bibliografijom popratio Dalibor Blažina. Zagreb: Nova stvarnost. 1998. str 125, 126

⁷² Ibid. str 132

⁷³ Wójcik, Włodzimierz. Opowiadania Tadeusza Borowskiego. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972. str 32, 33, 40

pokazati. Već u prvoj sceni privlači nam pozornost kontrast između svijeta u prostoriji u kojoj se nalaze pjesnik Tadek i njegova zaručnica, čija je sreća i razgovor u kontrastu s vanjskim svijetom u kojem se događaju nezapamćene strahote. Vidimo motiv spaljene kuće koja se vidi kroz prozor sobe te vlakove koji voze robu na frontu. Wójcik naglašava iznenađujući kontrast i u tome što Tadek, koji je pjesnik, razvozi građevinski materijal, a Marija, koja je „kao stvorena za ljubav i poeziju”, razvozi tzv. bimer – ilegalni alkohol⁷⁴. Ova dva lika su, jasno, bazirani na autoru i njegovoj zaručnici te su i događaji pripovijetke najvjerojatnije uglavnom bazirani na stvarnim događajima.

Kroz pripovijetku se likovi pitaju kako se mogu boriti protiv nametnutog im načina života, te postavljaju pitanje je li umjetnost neki vid borbe. Autor kroz Tadeka govori da je temelj poezije i umjetnosti ljubav čovjeka prema čovjeku, pa se postavlja i pitanje je li ljubav neki način borbe ili bar nošenja sa situacijom. Tadek govori da postoji osim njih još i „drugi svijet”, svijet na ulici, gdje ljude uhićuju bez razloga, trpaju ih u prenatrana vozila i odvoze. Kako kaže Wójcik, taj svijet je okrutan i brutalan, teško je uopće pojmiti i čovjeku je teško obraniti ljubav i voljenu osobu od njega. Na kraju pripovijetke se ta dva različita svijeta okrutno sudare kada Tadek ugleda Mariju u autu koji ju vozi u sigurnu smrt, znajući da ništa ne može napraviti i da je ta ljubav i umjetnost uzaludna. Time je Borowski pokazao ono što je bilo najizraženije u doba okupacije i logora: čovjek nije imao izbora u tome što će mu se dogoditi, samo se mogao nadati da će imati sreće i da će proći bolje od nekoga drugoga⁷⁵. I dok su mnogi autori, među njima prozaici Jerzy Andrzejewski, Zofia Nałkowska, Jarosław Iwaszkiewicz, pjesnici Leopold Staff, Tadeusz Różewicz i Mieczysław Jastrun pisali o svakodnevicu u okupiranoj Poljskoj, mnogi kritičari i teoretičari književnosti, a među njima i Wójcik, smatraju da je pripovijetka „Oprostaj s Marijom” Borowskog jedno od najboljih prikaza Varšave u okupaciji⁷⁶.

U pripovijetkama Borowskog svaka, pa i najmanja pojedinost koja se na prvi pogled čitatelju čini nevažnom, ima neko značenje. Uočava se to na primjeru pripovijetke koja je iduća kronološka faza doživljaja Borowskog u logorima, a prikazuje razdoblje nakon uhićenja i boravak u zatvoru. Radi se o pripovijetci „Dječak s Biblijom”, u kojoj prikazuje scenu u

⁷⁴ Ibid. str 36

⁷⁵ Ibid. str 42-44

⁷⁶ Ibid. str 35-36

zatvorskoj ćeliji u koju pristiže novi zatvorenik – dječak, koji sa sobom nosi Bibliju. Wójcik uočava kako su u pripovijetci svi likovi vrlo smireni – sjede i igraju karte, a dječak čita svoju Bibliju, iako im u svakom trenutku prijete smrt. Jasno, ta je smirenost samo obrambeni mehanizam čovjeka koji je stavljen u nezamislivu situaciju. O likovima iz ove pripovijetke saznajemo postepeno sve više kroz razgovore i pripovijedanje glavnog lika, opet pjesnika Tadeka. Takav prikaz likova karakterističan je za sve pripovijetke Borowskog, a Wójcik smatra da je takva sposobnost Borowskog da predstavi vrlo živopisne likove kroz male djeliće razgovora jedna od većih umjetničkih vrijednosti njegove proze⁷⁷.

Pripovjedač ni u jednom trenu ne pokušava razumjeti ponašanje dječaka, već samo prenosi njegove izjave bez ikakvog komentara sa svoje strane. Na kraju pripovijetke dječaka, koji je bio u ćeliji svega onoliko vremena koliko je zatvorenicima trebalo da odigraju jednu partiju karata, skupa s Matulom, još jednim zatvorenikom o čijem smo životu saznali iz kratkih crtica razgovora, odvođe i jasno je da se neće vratiti, da ih odvođe u smrt. U opisu zidova u koje su urezana imena i datumi, opisu kako su karte kojima se koriste sada oni prije njih koristili neki drugi zatvorenici vidimo da su sudbinu dječaka i Matule doživjeli i mnogi prije njih. Na ovaj način autor nam pokazuje koliko je velik bio opseg nacističkog progona Židova i svih onih koji su im se protivili. U liku dječaka, koji nije predstavljen kao ostali likovi, čitatelj može pronaći sve one žrtve koje su autoru nepoznate, čijoj je nevolji i smrti svjedočio a da nije ni znao zašto su kažnjeni, a lik Matule predstavlja sve one koje je poznavao autor a bili su žrtve nacističkog sistema. Kako piše Wójcik, ova pripovijetka opisuje fazu prije odlaska u koncentracijski logor, ona čini umjetnički uvod u pripovijetke iz Auschwitzta te je ona ključna za njihovo razumijevanje⁷⁸.

Jedna od važnijih pripovijetki Tadeusza Borowskog jest „Bitka kod Grunwalda”. U njoj vidimo razočaranje Borowskog svijetom nakon rata, frustriranost vlastitom situacijom ali i stanjem u svijetu. Prikazuje da u privremenim logorima nije bilo puno bolje nego u koncentracijskim. Nije više bilo stalne prijetnje smrću no stvarnost života u privremenom logoru je isto tako zgražajuća. Čovjek se susreće s podlošću i zlom onih koji su više od njega u hijerarhiji, svatko gura svoj interes i opet je prisutna ravnodušnost čovjeka prema drugom

⁷⁷ Ibid. str 46

⁷⁸ Ibid. str 49, 50

čovjeku. Miłosz smatra da je nakon rata svijet za Borowskog postao nepodnošljiv te je osjećao potrebu da nešto radi. Misli da njegova ogorčenost možda ne bi bila toliko intenzivna da se na tren uspio zaustaviti i „umjesto gomile uzdrmane velikim paroksizmom svršetka rata, vidjeti pojedinačnog čovjeka”⁷⁹. On je razočaran i frustriran stanjem svijeta – smatra da je prerano za proslavu pobjede, osjeća da je– kako kaže Wójcik – „moralni nasljednik” svih onih koji su poginuli, a da svijet pokušava zaboraviti na njih i slaviti svoju pobjedu. Misli da je prerano pogotovo s obzirom na to da se ubojstva još uvijek događaju, premda ne u tako velikom broju ni tako organizirano. Svoje razočarenje autor izražava kroz sarkazam, ironiju i grotesku kojih je ova pripovijetka puna. Po tome se ona jako razlikuje od onih čija se radnja odvija u Auschwitzu, a koje su, pomalo neočekivano, pune nade u bolju budućnost. U „Bitci kod Grunwalda” autor se suočava sa stvarnošću koja nije onakva kakvu je zamišljao u pripovijetkama iz Auschwitza⁸⁰. Borowski je i nakon izlaska iz logora nastavio temu logora u svojim pripovijetkama. U zbirci „Kamienny świat” tako se bavi i logorskim i poslijeratnim temama, no slično kao „Bitka kod Grunwalda”, ima drugačiji, pesimističniji ton.

U pripovijetci „Muzyka w Herzenburgu” pripovjedač putuje u naslovno malo mjesto, misleći da neće vidjeti ništa osim ljudi koji ili kopaju na poljima ili sviraju. Ubrzo shvaća da su i takva mala mjesta bila djelomičnim razlogom zašto se fašizam tako raširio i eskalirao, ali ujedno i da je baš zbog toga važno takva mjesta educirati i u njima iskorijeniti fašizam. Radnja pripovijetke vrti se oko toga da pripovjedač ide u Herzenberg na koncert i dodjelu nagrada mladim glazbenicima. Nakon dodjele, održava govor profesor Heinrich Q. za kojeg smo ranije u pripovijetci saznali da je Nijemac ali židovskog porijekla, te je poznat kao protivnik fašizma. U govoru se obraća mladim glazbenicima, govoreći kako je „glazba politika”, isto kao i znanost i umjetnost, ali i „sađenje drveća i rađanje djece”⁸¹. Smatra da tek kad se u potpunosti iskorijeni fašizam i imperijalizam, glazba može ponovno zvučati onako kako treba, drugačije nego tog dana na koncertu – „lijepo, slobodno, ljudski”. Važno je što je Borowski ovaj govor uključio u pripovijetku jer se i on sam bavi pitanjem uloge umjetnosti u tim vremenima. Već je spomenuto kako su se likovi u pripovijetci „Oproštaj s Marijom” bavili tim pitanjem, koje je prisutno i u

⁷⁹ Miłosz, Czesław. Zasużnjeni um. Preveo, te pogovorom i bibliografijom popratio Dalibor Blažina. Zagreb: Nova stvarnost. 1998. str 133

⁸⁰ Wójcik, Włodzimierz. Opowiadania Tadeusza Borowskiego. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 77-84

⁸¹ Borowski, Tadeusz. Pożegnanie z Marią i inne opowiadania. Wrocław: Siedmioróg. 2007., str 285, 286

drugim pripovijetkama Borowskog, ali ponajviše u pripovijetci „Muzyka w Herzenburgu”. U pripovijetkama iz logora glazba je postala nešto čime su nacisti mučili, ismijavali i podbadali zatvorenike – koncerti koji su se tamo održavali nisu bili ništa drugo nego paravan koji je služio tome, da ljudi „izvana” misle kako se u logoru ne događa ništa strašno. U ovoj pripovijetci govor neočekivano održi i jedan bivši časnik hitlerovske vojske, koji je nakon rata bio u ratnom zarobljeništvu. Tamo je, našavši se u istom logoru u kojem su ubijali Židove, u istoj plinskoj komori, misleći da će u nju pustiti plin, promijenio stavove. Pripovijetka završava tako da njih dvoje skupa slušaju dječaka kako svira skladbu Chopina na klaviru⁸².

3.2.3. Stilska obilježja pripovijetki Tadeusza Borowskog

Ono što je Borowskog najviše zgražalo u događajima iz Drugog svjetskog rata jest to, koliko je zapravo masovno bilo istrebljivanje ljudi u logorima i van njih. Ovo vidimo u njegovim pripovijetkama, a slično kao i neki drugi autori logorske književnosti, i on je tu masu pokušao prikazati kroz pojedince. Njegove su pripovijetke djelomično autobiografskog tipa, no on je u njima nastojao pokazati sudbinu svakog čovjeka koji se našao u okrutnom nacističkom sistemu. On prikazuje, kako kaže Wójcik, etape procesa u kojem se čovjeku oduzima njegov identitet⁸³. Već je spomenuto kako je glavni lik svih pripovijetki Borowskog, pjesnik Tadek, ujedno i fiktivan i autobiografski lik. Njegovi doživljaji iz logora mogu biti povezani jedni s drugima odnosno mogu biti sve doživljaji jedne osobe, ali i ne moraju. Mogu se u potpunosti poklapati s iskustvima samog autora, ali i ne moraju. Znamo da je Borowski radio na raznim pozicijama u logoru te da su one prikazane u njegovim djelima, što je logično jer je to ono što je on poznao. Svaki zatvorenik je imao drugačije iskustvo u logoru no ujedno je svaki doživio isti sveobuhvatan teror. Borowski je tako prikazao svojevrsni sažetak ne samo strukture i sistema logora, već, kako tvrdi Wójcik, i strukture nacističke Njemačke i modela uređenja koji je ona

⁸² Wójcik, Włodzimierz. *Opowiadania Tadeusza Borowskiego*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 93-102

⁸³ *Ibid.* str 47

nametnula Europi⁸⁴. Na ovaj je način, kroz svog glavnog lika, autor pokušao iznijeti svojevrsno svjedočenje, vjerodostojan i istinit opis svega onoga što se događalo u logorima.

S tim je nastojanjem da pokaže vjerodostojan opis doživljaja pojedinca ali i svih zatvorenika logora povezan i novi stil književnosti kojem je Borowski težio u svojim djelima, smatrajući da o nečemu poput Drugog svjetskog rata, masovnim ubojstvima te zločinima koji su se tada događali nije moguće govoriti „starim” jezikom i koristiti se starim književnim oblicima. U svojim je nastojanjima Borowski ostvario nešto što je u poljskoj književnosti viđeno prvi put te je vrlo specifično za nju. Borowski je uspio u djelima koja pokazuju vrlo mali dio ukupnog vremena koje je proveo u logoru pokazati toliko puno. Prikazao je sveukupni logor i iskustva zatvorenika, pokazao je općenitost i rasprostranjenost događaja koje opisuje. Borowski uspijeva u vrlo kratak oblik, rečenicu ili izraz sažeti jako puno informacija i pojava. Ovo je sasvim drugačiji način prikaza ljudske tragedije od onih koje poznaje tradicionalna poljska književnost. Miłosz smatra da su iskustva logora od Borowskog napravila pisca i okrenula ga prozi koja je njegovo istinsko područje. Nadalje, kaže da je Borowski nihilist, ali nije amoralan. Njegov nihilizam proizlazi iz „etičke strasti, to je razočarana ljubav prema svijetu i ljudima”. Smatra da Borowski opisuje krhkost civilizacije⁸⁵.

Dok su se neki drugi autori djela logorske književnosti bavili psihologijom likova koristeći se sveznajućim pripovjedačem, Borowski prikazuje isključivo događaje onako kako ih on vidi – izvana, ne znajući zašto netko nešto čini. Borowski samo slijedi ljudsko ponašanje, akcije i reakcije. Čini to kako bi postigao maksimalan objektivizam i što vjernije prikazao život u logoru. Zbog ovih karakteristika mnogi književni teoretičari, među njima i Dariusz Kulesza prozu Borowskog nazivaju biheviorističkom prozom⁸⁶. Takav se pristup razlikuje od psihološke proze, jer njime autor želi jasno, bez ikakvih pristranosti, prikazati stvarnost i natjerati čitatelja da se s njom suoči i o njoj zauzme stav koji mu nije nametnuo autor⁸⁷.

⁸⁴ Ibid. str 62, 63

⁸⁵ Miłosz, Czesław. Zasużnjeni um. Preveo, te pogovorom i bibliografijom popratio Dalibor Blažina. Zagreb: Nova stvarnost. 1998. str 131

⁸⁶ Kulesza, Dariusz. Polska literatura obozowa. Kilka pytań o synteżę, ktorej nie ma. Acta Universitatis Lodziensis. Folia Litteraria Polonica, t. 42, nr 4, s. 23-41. 2018., str 25

⁸⁷ Wójcik, Włodzimierz. Opowiadania Tadeusza Borowskiego. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 113, 114

Kod Borowskog je karakterističan i različit od tradicionalnog i opis prirode pri toj ljudskoj tragediji. Dok je kod nekih autora logorske književnosti priroda nešto što naglašava čovjekovu patnju, proživljava ju skupa s njim, kod Borowskog priroda ne vidi patnje čovjeka, ona nastavlja svojim tokom kao da se u njezinoj blizini ne događaju strašni zločini. Ovo vidimo posebno u pripovijetci „Dan u Harmenzu”, jer je tamo radnja smještena u proljeće i u idiličnom krajoliku.

Nadalje, Borowski je smatrao da su zločini u logoru bili počinjeni toliko masovno, da su njihovi počinitelji to činili gotovo anonimno. U djelima je to izrazio tako što je krvnike iz Auschwitza prikazao bez imena – spominju se samo funkcije koje su u logoru vršili. Ne daje nikakve informacije o identitetu, porijeklu ili životu tih ljudi, oni samo vrše svoju dužnost mučenja i zlostavljanja zatvorenika. Zatvorenici su, s druge strane, gotovo uvijek imenovani, najčešće samo prvim imenom, rijetko prezimenom, a često saznajemo i njihovu životnu priču.

Borowski je svoje pripovijetke vidio kao jednu povezanu cjelinu, s obzirom na to da ona opisuju njegov „put” kroz logore. On prenosi probleme iz jedne pripovijetke u drugu, postavlja ista pitanja i tek u kasnijoj pripovijetci pronađe odgovor na njih. Često je pitanje u pripovijetkama koje opisuju život u logoru to, kako je čovjek došao do tako nečega, kako se ispostavilo da je čovjek tako moralno slab. U spomenutoj pripovijetci „Bitka kod Grunwalda” ovo se pitanje pretvorilo u pitanje ljudskog morala nakon rata, pitanje kako će se taj moral sada razviti nakon proživljenih strahota i propadanja ljudskog morala. Borowski je, kako piše Wójcik, moralist – pitanje ljudskog morala zapravo je najveći fokus njegovih djela⁸⁸. Kako su se razvijala pitanja morala u njegovim djelima, tako se razvijao i Borowski. On je, kao i mnogi nakon rata, tražio novi način života, način na koji bi se mogao nositi sa svime što je proživio. Borowski je proveo svih pet godina od izlaska iz logora pa do tragične smrti tražeći nove vrijednosti, te se to odražava i na njegova djela.

Fokusirajući se na pitanje morala, Borowski kroz svog glavnog lika, ali i kroz druge likove u pripovijetkama, prikazuje kako čovjek gubi svoje moralne principe. Ipak, isto tako pokazuje i ljude koji nisu izgubili moralne vrijednosti. Ti ljudi nisu nužno različiti ljudi – jedna osoba može u jednom trenu zanemariti moralne principe i biti ravnodušna prema patnjama

⁸⁸ Ibid. str 77

drugih, a u idućem ne može podnijeti tuđu patnju i ostati ravnodušna. Vidimo to i u Tadeku, koji ponekad ravnodušno gleda kako ljude odvoze u smrt, a ponekad ima potrebu nešto napraviti⁸⁹. Wójcik smatra da je Borowski time što je glavnom liku dao svoje ime i većinu autobiografskih detalja manifestirao svoju solidarnost sa svima onima koji su patili u logorima. Pripovjedač, a kroz njega i autor, osjeća krivnju za ono što se događa oko njega, za posao koji obavlja, iako je krivnja u potpunosti na nacističkom sistemu, a on je samo jedna od žrtava tog sistema koju su okrutna vremena prisilila da na neki način sudjeluje u ostvarenju nacističkih ideja, jer je to bio jedini način da preživi. Krivnja koju pripovjedač osjeća je normalna, te je česta kod ljudi koji su preživjeli traumatičan događaj u kojem su drugi poginuli. Ova je tema uobičajena u ovakvoj književnosti⁹⁰. Borowski u svojim pripovijetkama likove ne ocjenjuje moralno, već ih jednostavno opisuje i ostavlja pitanje njihova morala otvoreno interpretaciji čitatelja. To je svojevrsni prikaz života u okupaciji – kako navodi Wójcik, taj život nije bio potpun onako kako je to bio život u slobodnoj državi, nego je to nametnuta situacija u kojoj se svatko snalazi kako zna, i na svakomu je da sam procjeni što mu moral dopušta da čini a što ne⁹¹. Borowski je tako prikazao stvarnost logorskog života, u kojem se svaka osoba borila sama za sebe, ali ipak je postojalo neko nastojanje da se drže zajedno i štite one koje vole, te u kojem je svaka osoba činila ono, što je za nju bilo nezamislivo u vremenu prije okupacije, tako postajući kontradiktorna sama sebi.

Wójcik nadalje uspoređuje tragediju djela Borowskog s klasičnim tragedijama, no navodi da je glavna razlika to što u klasičnim tragedijama likovi imaju izbora u oblikovanju svoje sudbine, dok se u tragizmu nacističkih zločina čovjeku oduzima pravo na izbor skupa s pravom na život i identitet. Borowski je u svojoj prozi pokušao oblikovati književni oblik tragedije u skladu s tadašnjim vremenom, i riječima Wójcika, to je bilo njegovo veliko umjetničko dostignuće⁹². Zanimljiva je analiza Wójcika, u kojoj uspoređuje djela Borowskog s Danteovim krugovima pakla, ali govori da je „hitlerovski pakao” koji je opisao Borowski obrnut – u Danteovom paklu muke „zatvorenika” proporcionalne su njihovim zločinima, dok su u

⁸⁹ Ibid. str 64, 65

⁹⁰ Već spomenuti filozof G. Agamben bavi se pojavom teme krivnje preživjeloga u već spomenutoj knjizi „Ono što ostaje od Auschwitz: arhiv i svjedok.”, sagledavajući tu temu s etičkog gledišta. (Agamben, 1998: 66)

⁹¹ Wójcik, Włodzimierz. *Opowiadania Tadeusza Borowskiego*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 40

⁹² Ibid. str 55-56

hitlerovskom paklu u istom „krugu” zarobljeni skupa kriminalci i borci za slobodu, ubojice i školarci, a u konkretnoj ćeliji iz već spomenute pripovijetke „Dječak s Biblijom”, pljačkaš, pjesnik koji je uhićen samo zato što je bio na krivom mjestu u krivo vrijeme, i dječak⁹³. Zločini svih zatvorenika gledaju se isto, te je svima kazna ista – prvo moraju proći kroz sve „krugove pakla”, a krajnja kazna je svima smrt – za neke odmah, a za neke kasnije. On prikazuje i kako svaka osoba reagira različito u različitim situacijama, ali ipak na kraju završe isto. Tu je idealan primjer scena u „Kod nas u Auschwitzu” gdje pripovjedač gleda kako prolaze dva transporta u smjeru plinskih komora – iz jednog ljudi mole da ih netko spasi, a u drugom mirno sjede u potpunoj tišini.

Čest motiv u pripovijetkama Borowskog bespomoćnost je zatvorenika da pomogne drugim zatvorenicima. Borowski prikazuje mnogo scena u kojima zatvorenici pomažu jedni drugima, surađuju i „organiziraju” neke stvari kako bi im bilo lakše, no prikazuje i mnogo scena u kojima zatvorenik koji je imao sreću da taj dan nije odvezen u smrt može samo stajati i gledati kako druge odvoze. Uzevši u obzir to da čovjek u logoru nema utjecaja na svoju sudbinu, Borowski smatra da je jedina mogućnost čovjeka da se osloni na splet okolnosti.

Još je jedna zanimljivost proze Borowskog korištenje logorskog „jezika”. Naime, u logoru se razvio specifičan logorski jezik među zatvorenicima različitih nacionalnosti koji su govorili različite jezike, pa je taj njihov novi jezik mješavina izraza iz raznih jezika kojim su označavali neke pojave u logoru. Borowski se tim izrazima koristi u dijalogu i naraciji, a oni samo pojačavaju realizam opisanih situacija⁹⁴.

Borowskom su kritičari često zamjerali cinizam i pesimizam, no on je samo pokazivao istinu tog vremena koje je bilo puno ljudske patnje i boli, ali to je učinio s namjerom pobuđivanja ljudske empatije, izazivanjem moralnog kompasa i borbom s ljudskom ravnodušnošću prema okrutnosti svijeta. To je zapravo istinska namjera pripovijetki Borowskog, a kako tvrdi Wójcik, on ju postiže kroz vrlo male, na prvi pogled neupadljive detalje – kroz likove koji, unatoč vlastitoj patnji nastoje pomoći ostalima kako god mogu⁹⁵. Djela Borowskog možda su puna cinizma, no to nije njegova krivica već krivica vremena u kojem je živio i doživljaja koje je

⁹³ Ibid. str 44

⁹⁴ Ibid. str 115-118

⁹⁵ Ibid. str 65-68

preživio. Njegov moral nije mu dopuštao da o tim doživljajima ne govori. Unatoč tome što su se i sami našli na neistraženom terenu književnosti, na kojemu je bilo potrebno stvoriti književnost ispočetka, čak su i neki književnici kritizirali ton djela Borowskog. Tek nakon smrti Borowskog može se uočiti pozitivnija kritička ocjena njegovih djela⁹⁶. Kulesza smatra da je Borowski, skupa s Tadeuszom Różewiczem, najviše napravio da bi se zapisala istina o logorima, te čak tvrdi i da su sva ostala poljska djela logorske književnosti na neki način drugorazredna u usporedbi s djelima Borowskog⁹⁷.

3.3. Ostali autori

Kao što je već spomenuto, osim djela Zofie Nałkowske i Tadeusza Borowskog, u ovom će radu u komparativne svrhe ukratko biti spomenuta i djela Hanne Krall i Seweryne Szmaglewske.

Hanna Krall je rođena između 1935. i 1937. pa je od svih spomenutih autora najmlađa, te je Drugi svjetski rat i holokaust proživjela u djetinjstvu. U holokaustu je izgubila većinu obitelji i poznanika, pa ne čudi što je tema holokausta i sudbine poljskih Židova postala glavna tema njezinih djela. Njezina su djela uglavnom reportaže, no napisala je i nekoliko romana. Tematika djela Hanne Krall nije fokusirana isključivo na holokaust, no on je jedna od dominantnijih tema. Kako je završila novinarstvo na Varšavskom sveučilištu, isprva je njena djelatnost bila fokusirana na novinarski rad u nekoliko varšavskih časopisa, a prvo djelo, „Na wschód od Arbatu”, izdala je 1972. godine. Ipak, najpoznatije djelo Hanne Krall je reportaža „Stiści prije Boga”, koja sadrži njezin intervju s Marekom Edelmanom, jednim od organizatora tzv. ŻOB-a, Židovske Borbene Organizacije u Varšavskom getu. Reportaža je prvo objavljena u časopisu „Odra” 1976. a godinu kasnije izdana je u obliku knjige pod već navedenim naslovom. Kako je ovo najpoznatije djelo Hanne Krall, u ovom radu bit će ukratko predstavljene njegove karakteristike te će ono u najvećoj mjeri biti korišteno u svrhu usporedbe s drugim djelima analiziranim u ovom radu. Najprije je važno spomenuti i druga bitna djela ove autorice. Još je jedno poznatije djelo Krall „Król kier znów na wylocie”, roman izdan 2006. godine, a reportaže

⁹⁶ Ibid. str 86-90

⁹⁷ Kulesza, Dariusz. Polska literatura obozowa. Kilka pytań o syntezę, której nie ma. Acta Universitatis Lodzianis. Folia Litteraria Polonica, t. 42, nr 4, s. 23-41. 2018., str 25

Krall izašle su u zbirkama poput „Trudności ze wstawaniem” (1990), „Taniec na cudzym weselu” (1994), „Dowody na istnienie” (1996), „Tam już nie ma żadnej rzeki” (1998), „To ty jesteś Daniel” (2001)., a 2017. je izašla knjiga „Fantom bólu” u kojoj su sabrane sve reportaže Hanne Krall te njezina dva romana. Autorica Anna Tatar u članku „Wobec ocalałych i ich opowieści. Elementy warsztatu reporterskiego Hanny Krall” analizira stil Krall, a već na samom početku zaključuje da je njezina djela teško strogo svrstati u reportaže, jer ona izlaze iz okvira te kategorije. Neki ih teoretičari nazivaju reportažama o holokaustu, neki dokumentarnim pripovijetkama, neki samo pripovijetkama, no Tatar smatra da je najprikladniji naziv književna reportaža⁹⁸.

U djelu „Stići prije Boga” autorica predstavlja dijalog s Marekom Edelmanom, koji opisuje svoja sjećanja i događaje iz ustanka u varšavskom getu 1942. godine, u kojem je bio jedan od vojnih vođa, te svoja iskustva kao kardiologa, i pritom uspoređuje i povlači paralele između dvije faze svoga života. Edelman ne opisuje svakodnevni život, već daje prizore iz varšavskog geta koji su mu iz bilo kojeg razloga ostali u sjećanju te koje smatra bitnima. Reportaža je transkripcija samog intervjua, što znači da je napisana onako kako je Edelman pričao, pa stoga događaji nisu kronološki poredani. On se često vraća nekim događajima i osobama o kojima je već pričao kako bi pridodao novi detalj. Autorica objašnjava svoj izbor da reportažu predstavi na ovaj način govoreći da ne piše o povijesti nego o sjećanju koje je varljivo jer se svaka pojedinačna osoba sjeća onih dijelova kojih se želi sjećati, a ostalo popunjava najbolje što može. No, za autoricu je to nebitno, jer je ona upravo to i htjela pokazati – kako je ljudsko sjećanje nepouzdanost, no svi detalji koje se pojedina osoba sjeća pridonose stvaranju pune slike. Ona zapravo želi pokazati povijesne događaje ali kroz sjećanje pojedinaca.

Ovo je djelo isprva šokiralo čitatelje, a neke židovske zajednice su negativno reagirale već na prvi dio intervjua koji je izašao u „Odry”, smatrajući da je Edelman pogazio sjećanje na heroje ustanka te da se previše ležerno postavio prema toj teškoj temi. Iako Krall nije imala namjeru šokirati čitatelje, željela je na neki način preispitati pojam herojske smrti u ustanku u varšavskom getu i sličnim događajima, ali je istovremeno htjela i odati priznanje onima koji su u ustanku poginuli, objaviti svojevrsno svjedočenje Edelmana o njihovoj snazi i snalažljivosti.

⁹⁸ Tatar, Anna. Wobec ocalałych i ich opowieści. Elementy warsztatu reporterskiego Hanny Krall. Wrocław: Pamiętnik Literacki, z. 3, s 93-117. 2016. str 94, 95

Autorica i njen sugovornik ne veličaju geto i njegove stanovnike, ne predstavljaju ustanak kao herojsku akciju već na svakom koraku pokušavaju pokazati kako su to bili obični ljudi koji su se našli u teškoj situaciji te se svatko s njom nosio različito. Edelman razmišlja o temi života i smrti, govoreći da je u getu uvijek bila riječ samo o smrti, nikad životu, te kako su ljudi umirali na različite načine. Navodi kontrast između koncepta „lijepe” smrti ili „herojske”, „javne” ili „privatne”, konkretno kroz lika Mordechaja Anielewicza, još jednog od organizatora ŽOB-a (Židovskih oružanih snaga) kojemu su pomalo zamjerali što je izabrao „privatnu” smrt, smrt samoubojstvom. Ipak, prikazuje se i mišljenje samog Edelmana kroz njegovo protivljenje tvrdnji da su ljudi koji su svojevrijem ulazili u transportne vlakove – s komadom kruha u ruci, misleći da se radi o premještanju iz geta, a i kasnije kada se saznalo da ih voze u logore – „umrli uzalud”, da je bolje umrijeti s oružjem u rukama. Edelman ipak smatra da su ti ljudi koji su svjesno i svojevrijem išli u smrt imali puno teži „zadatak” od onih koji su poginuli u borbi.

Opisujući neke od svojih pothvata tijekom liječničke karijere, Edelman povlači paralele između spašavanja života ljudi koje je operirao te događaja i svojih postupaka u getu. Još je jedan trag Edelmanovog školovanja za doktora vidljiv u prikazu sistemskog izgladnjivanja ljudi, propadanja ljudskog tijela i uma prilikom izgladnjivanja, uglavnom tako da su predstavljeni citati iz znanstvenih tekstova i istraživanja koja su provedena u getu. Taj stilski način pripovijedanja ostavlja hladan utisak, bez emocija, koji iznenađuje s obzirom na temu o kojoj se radi. Ovakav prikaz događaja nije prisutan samo u opisima izgladnjivanja, već se Edelman tako distancira od događaja kroz cijelo djelo.

Kao što je vidljivo i iz naslova, tema Boga je u ovom djelu vrlo prisutna, iako se sam Edelman još u mladosti deklarirao kao ateist. Ipak, Edelman zadržava pomalo ironičan stav prema Bogu, govoreći da on nije na „njihovoj strani”, te ga smatra protivnikom u borbi za život pojedinačne osobe. Otuda i sam naslov reportaže, „Stići prije Boga” – Edelman ima osjećaj da se utrkuje s Bogom u spašavanju ljudskih života, kako u liječničkom poslu, tako i u židovskom getu u Varšavi. Kako piše Monika Adamczyk-Garbowska u članku o autorici, u svim djelima Krall o holokaustu postavlja se pitanje gdje je bio Bog dok se to događalo, no odgovor se ne pronalazi⁹⁹.

⁹⁹ Adamczyk-Garbowska, Monika. Hanna Krall. Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women. 23 June 2021. Jewish Women's Archive.

Djela Hanne Krall karakterizira fokus na dijaloge, te kratka forma s malo detalja i minimalnim komentarom same autorice. Kao što je već navedeno, ovo nije neuobičajeno za književnost s temom holokausta. Specifično je za Krall da ona ne opisuje izravno vlastita iskustva tijekom Drugog svjetskog rata. Spominje povremeno događaje koje je sama proživjela, no govori o sebi u trećem licu, kao o jednom od svojih likova. Nadalje, Krall je pokušala izbjeći prikaz holokausta u obliku statistike, prikaza masovnih ubojstava, opisa logora i događaja u njima na općenitom planu. Njezin je cilj bio potaknuti osjećaje i suosjećanje kod čitatelja, a smatrala je da bi ovakav prikaz imao obrnuti efekt. Iz tog razloga piše o pojedinačnim ljudima, preživjelim, ali i o svima onima koje su oni susretali, uključujući one koji su im pomagali, ali i krvnike iz logora¹⁰⁰. Njezine su glavne teme holokaust i sudbina poljskih Židova, no bavi se i temom pronalaska vlastitog identiteta, koja se često isprepliće s temom sudbine židovskog naroda općenito, što se najbolje vidi u djelu „Dowody na istnienie”. U mnogim djelima uz sudbine poljskih Židova za vrijeme holokausta prikazuje i scene iz njihovih života prije holokausta, naglašavajući kontrast između njihove svakodnevice i izvanredne situacije u kojoj su se našli, i na taj način budeći empatiju kod čitatelja.

Sljedeća autorica koju je važno spomenuti je Seweryna Szmaglewska. Njezina je sudbina slična onoj Borowskog – kao mlada žena uhićena je i nakon kraćeg boravka u zatvorima, završila je u logoru Auschwitz-Birkenau, gdje je obavljala razne poslove. Logore je preživjela te je odmah po izlasku počela pisati djela koja su svjedočila o njenom iskustvu. Prvo od tih djela, izdano 1945. svega par mjeseci nakon oslobođenja logora, roman je „Dim nad logorom Birkenau”, koji je 1946. čak korišten u Nürnberškom procesu kao dokazni materijal¹⁰¹ te je i sama Szmaglewska svjedočila. Djela „Łączy nas gniew” i „Niewinni w Norymberdze” također su važna djela Szmaglewske s temom logora.

„Dim nad logorom Birkenau” roman je koji je Szmaglewska pisala odmah nakon izlaska iz logora, tako da su događaji u njemu opisani još svježiji u sjećanju autorice. Ona već u uvodu naglašava da je djelo rezultat njenog nastojanja da prikaže svoje iskustvo u logoru, da o njemu svjedoči: „Moje će pričanje obuhvatiti samo fragmenat gigantske mašine smrti, koja se zvala Oświęcim. Kanim iznijeti samo činjenice koje sam neposredno promatrala ili preživjela.

¹⁰⁰ Ibid.

¹⁰¹ Morawiec, Arkadiusz. Realizm w służbie (nieosiągalnego) obiektywizmu. „Dymy nad Birkenau” Seweryny Szmaglewskiej. Wrocław: Pamiętnik Literacki, z. 1, s. 121-143. 2009. str 128

Događaji koje sam opisala, zbivali su se u Birkenau-u (Oświęcim II.). Da se izbjegn timerporazumci, ističem da ničim ne kanim povećati važnost činjenica niti ih umanjiti u interesu propagande. Ima stvari koje ne treba uvećavati. Sve što tu navodim, u stanju sam da dokažem pred svakim sudištem.”¹⁰² Morawiec naglašava da ovo djelo nije prvo koje je izašlo nakon oslobođenja logora, no ističe da je ono veliko postignuće zato što, za razliku od nekih drugih djela koja predstavljaju netočne činjenice, njega se i danas smatra vjerodostojnim dokumentom, u toj mjeri da ga drugi autori koriste kao izvor¹⁰³.

Autorica u djelu opisuje razne aspekte života u logoru, uključujući borbu za resurse, fizičko i mentalno zdravlje zatvorenika te poslove, od čišćenja bunkera, teških fizičkih poslova, radova u šumi na izgradnji puta, poslova koji su se smatrali „boljima” i „lakšima” jer žene koje su ih obavljale nisu bile izložene teškom fizičkom naporu, vremenskim neprilikama kao žene na nekim drugim poslovima i sl., a spominje i najgore pozicije u kojima se zatvorenica mogla naći u logoru. Morawiec uočava kako autorica smanjuje distancu između čitatelja i djela koristeći sadašnje vrijeme, te kako namjerno ne predstavlja nikakvog glavnog lika, već je on „skriven”, jer nije htjela da knjiga bude o njoj u ulozi glavnog lika. Na taj način stvorila je objektivnu vrstu pripovijedanja, koliko je to moguće. Koristi treće lice množine, svojevrsnog sveznajućeg pripovjedača koji predstavlja sve zatvorenice koje je susrela u logoru ali i nju samu. Jedino kad upotrebljava prvo lice je kad želi pokazati autentičnost prikazanih događaja, kao što to čini u uvodu. Za neke događaje čitatelj ima osjećaj kao da je autorica samo vanjski promatrač, a ne da je sve to osobno iskusila. Teško je razaznati koji događaji su autoričino osobno iskustvo, a kojima je svjedočila ili čula od neke druge zatvorenice. Morawiec naglašava da je to namjeran stilski odabir koji je Szmaglewskoj dozvolio da opiše široku, panoramsku sliku logora¹⁰⁴. Nadalje, unatoč izbjegavanju prvog lica jednine, autorica se često obraća izravno čitatelju, a Morawiec smatra da je to u svrhu pokazivanja solidarnosti i buđenja suosjećanja kod čitatelja¹⁰⁵.

Ipak, Szmaglewska nije mogla ostati u potpunosti objektivna. Jedina perspektiva koju ne prikazuje toliko opširno je perspektiva zatvorenika koji su bili u najgorem položaju u logorima, a

¹⁰² Szmaglewska, Seweryna. *Dim nad logorom Birkenau*. S poljskog preveo Julije Benešić. Zagreb: Kultura. 1947., str 15

¹⁰³ Morawiec, Arkadiusz. *Realizm w służbie (nieosiągalnego) obiektywizmu*. „Dymy nad Birkenau” Seweryny Szmaglewskiej. Wrocław: Pamiętnik Literacki, z. 1, s. 121-143. 2009. str 123

¹⁰⁴ *Ibid.* str 129-132

¹⁰⁵ *Ibid.* str 133

to su dakako Židovi. Na početku djela govori o Romima koje su tretirali slično kao Židove, ali tek kasnije spominje Židove te je jedno poglavlje posvećeno mađarskim Židovima. Ipak, ne spominje ih ni približno onoliko često koliko bi se očekivalo kada se uzme u obzir to da je velika većina žrtava Auschwitza bila židovskog porijekla. Morawiec objašnjava to time da je svaki autor ovakvog djela sklon koncentrirati se na sudbinu vlastitog naroda, ali i projekcijom vlastitih doživljaja na druge zatvorenike. Smatra da ta projekcija proizlazi iz pogleda na svijet, specifičnih iskustava i okolnosti života u logoru, stavova, vrijednosti, itd¹⁰⁶. Szmaglewska je, kao Poljakinja, isto bila u dosta lošem položaju no ipak povremeno opisuje kako su Židovke ipak bile u gore – one su radile na najgorim poslovima a i uglavnom nisu gajile nikakve nade da će žive izaći iz logora, dok su ostale zatvorenice, ovisno o svom pojedinačnom položaju i karakteru, ponekad imale nade da će uspjeti preživjeti logor.

Bitno je naglasiti da Szmaglewska daje uglavnom žensku perspektivu logora, no povremeno spominje i muškarce te njihove poslove i uvjete života. Često spominje žene iz logora konkretnim imenom i prezimenom, i to čitatelju daje svijest o autentičnosti tih žena, a možda potiče i neku notu bliskosti prema njima, mada su neke od njih spomenute samo usputno, a neke zauzimaju cijela poglavlja. Iako i ostali autori spominju konkretne ljude, kod Szmaglewske je to specifično jer je njezina knjiga pisana kao umjetnička književnost, lijepim, poetičnim jezikom i izražajem, koji se čini nespojiv s tako tmurnom temom.

Szmaglewska ne koristi uobičajenu formu logorske književnosti koju karakteriziraju kratke rečenice koje sažimaju puno informacija, već opisuje detaljnije, svaku činjenicu i detalj koji uočava. „Dim nad logorom Birkenau” isto kao i većina djela spomenutih u ovom radu, spaja dokumentarnu i umjetničku prozu. I iako ima jako puno umjetničkih elemenata, dokumentarni karakter je vrlo izražen, te čitatelj zna da su sve činjenice potpuno istinite. Već spomenuta Helena Zaworska smatra ovo djelo jednim od najboljih djela izdanih nakon rata koje spada u kategoriju dokumentarne proze, govoreći da ne izlazi iz okvira dokumentacije, vlastitih sjećanja¹⁰⁷.

¹⁰⁶ Ibid. str 137-138

¹⁰⁷ Zaworska, Helena. *Medaliony Zofii Nałkowskiej*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969., str 73

4. Usporedba analiziranih djela

Usporediti ćemo analizirana djela ističući njihove sličnosti i razlike, istovremeno naglašavajući i karakteristike po kojima su jedinstvena. Najočitija je sličnost dakako tema ovih djela – nacistički koncentracijski logori i logori smrti, Drugi svjetski rat, holokaust i s tim povezane teme. Sva djela također spajaju dokumentarnu s umjetničkom prozom, ali svatko od njih to čini na svoj specifičan način.

Zofia Nałkowska i Tadeusz Borowski u svojim djelima o Drugom svjetskom ratu koriste vrlo sličan stil pisanja. Radi se naravno o već spomenutom realizmu očišćenom od nepotrebnih detalja, o malim književnim formama – u slučaju oba autora radi se o pripovijetkama – u kojima autor bira koje će detalje predstaviti čitatelju, no iz tih detalja lako je složiti i veću sliku. Djela Hanne Krall isto pripadaju u kategoriju takvog realizma, no ona se odlučila za formu reportaže za većinu svojih djela, a kako te reportaže prenose transkripciju razgovora sa svjedocima, nije isključeno povremeno opisivanje manje bitnih detalja. Važno je i naglasiti da su djela Krall nastajala dosta kasnije nego ostala tri autora, pa njezina proza ne pripada striktno toj novoj vrsti realizma koja se razvila nakon rata. Seweryna Szmaglewska u ovom pogledu najviše odstupa od ostalih analiziranih autora. Njezina proza je također istovremeno dokumentarnog i umjetničkog karaktera, no ona se odlučila za dulji prozni oblik – roman, te za razliku od ostalih autora svjesno opisuje sve detalje koje uočava u događajima, često dajući maha i pomalo pjesničkim opisima koji dočaravaju kontrast između pojava poput prirode i strahota koje se događaju u logoru. Razlika između djela Borowskog i Nałkowske je u tome što je Borowski svoje pripovijetke vidio kao jednu povezanu cjelinu, s obzirom na to da ona opisuju njegov „put” kroz logor. Nałkowska je, s druge strane, u svakoj pripovijetci prikazala jednu sudbinu, jedan događaj iz logorskog ili ratnog života jedne osobe. Borowski prenosi probleme iz jedne pripovijetke u drugu, postavlja ista pitanja i tek u kasnijoj pripovijetci pronađe odgovor na njih¹⁰⁸. Nadalje, Nałkowska i Krall prikazuju iskustva drugih ljudi, a Borowski i Szmaglewska prikazuju vlastita iskustva.

Nałkowska, Borowski i Krall ne daju svoj komentar događaja koje opisuju, no čine to na različit način. Nałkowska pušta svoje likove da govore a čitatelja da donosi moralni sud.

¹⁰⁸ Wójcik, Włodzimierz. *Opowiadania Tadeusza Borowskiego*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972., str 77

Borowski, čije pripovijetke su djelomično autobiografske, ne daje vlastiti komentar o događajima niti moralni sud, ali iz nekih postupaka glavnog lika može se zaključiti kakvi su autorovi stavovi. Krall s druge strane, iako ne daje vlastiti komentar niti moralni sud, dopušta svojim likovima, sugovornicima u intervjuu, da izlažu svoja mišljenja i stavove. I u ovome se Szmaglewska razlikuje. U romanu ona isto izlaže samo činjenice bez komentara, no povremenim metaforama vrlo jasno kritizira rat i ljude koji su ga uzrokovali. Primjer je sljedeći citat: „Kad se za nama nalazi prostrani grad slijepljen od mnogobrojnih baraka, a kad pred sobom vidimo u noćnoj rasvjeti tu grupu (autorica govori o novopridošnoj grupi zatvorenika za koje govori da danas nisu još zatvorenici ali već sutra će biti – na njima se vidi strah i zbunjenost no već sutradan će prihvatiti svoju sudbinu i „uklopiti se” u ostatak zatvorenika), tada odjednom vidimo da kroz vjekove, davno, nešto nije onako kako bi trebalo da bude. Monumentalne zgrade dignute rukama čitavih pokoljenja, hramovi i ambasade, vijeća ministara i parlamenti počinju se klimati i ruše se u prah, jer u njima nije bilo neke karike, nešto je lažno bilo u njihovoj konstrukciji. A u bijelom prahu ruševine ostaje samo nad stolom nepomično nagnuta grupa gospode u crnim frakovima, gospode koja nikada nisu izišla izvan funkcije akata. Oni uzdižu ruke i svečano skandiraju da je rat poluga napretka. Šteta što ih nisu ošišali kao nas i što ih nisu obukli u luđačke dronjke.(...)”¹⁰⁹

¹⁰⁹ Szmaglewska, Seweryna. Dim nad logorom Birkenau. S poljskog preveo Julije Benešić. Zagreb: Kultura. 1947., str 151, 152

5. Zaključak

U cijelom svijetu pa tako i u Poljskoj u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata u velikom su broju izdavana djela s temom rata, zločina koji su tijekom njega počinjeni te holokausta. Većina je autora tih djela pisala iz potrebe da svjedoče o svome iskustvu u logorima i van njih tijekom rata, te kako bi pokazali svijetu što se u logorima događalo. U kasnijim godinama književni povijesničari i teoretičari su pokušali napraviti sintezu ovakve književnosti te su osmislili kategoriju logorske književnosti, a postoji i kategorija književnosti s temom holokausta i Drugog svjetskog rata. Može se reći da je ovakva književnost nastajala organski, nije bilo definiranih pravila kojih su se autori pridržavali u pisanju, pa se stoga u logorskoj književnosti može pronaći mnogo različitih stilova pisanja i književnih oblika. Sva djela ovakve književnosti, osim njihove tematike, spaja činjenica da je svaki od tih autora, bio on poljskog, židovskog, ili bilo kojeg drugog porijekla, htio pomoću djela dati svoje svjedočenje o događajima rata, a velik broj svjedočenja pojedinaca pomogao je da se sastavi više-manje potpuna slika događaja.

U Poljskoj je logorska književnost i književnost s temom Drugog svjetskog rata i holokausta bila među najplodnijima u Europi. Književnika koji su pisali o toj temi je bilo mnogo, no ovaj rad koncentrirao se na Zofiu Nałkowsku, Tadeusza Borowskog, Hannu Krall i Sewerynu Szmaglewsku. Iako su autori uglavnom pokušavali vjerno prikazati događaje, ponekad su u djela uvodili stilske promjene koje su dovele do toga da činjenice nisu uvijek prikazane u potpunosti u skladu sa stvarnošću. U ovom radu to je najbolje pokazano na primjeru pripovjetke Nałkowske „Profesor Spanner”, no i u drugim obrađenim djelima možemo uočiti slične pojave. Na književnost s temom holokausta često se gleda kao na dokument, dokaz o počinjenim zločinima. Navedeni primjeri pokazuju nam kako ona to zapravo nije, već je to književnost koja spaja umjetničku i dokumentarnu prozu, te bi ju se na taj način trebalo i analizirati.

Sva su četiri autora čija su djela analizirana u ovom radu pisala djela književnosti o holokaustu odnosno logorske književnosti, te se sva njihova djela razlikuju i po nečemu su specifična u kontekstu ovog tipa književnosti. Iako nije bilo definiranih pravila za ovakvu književnost, u vrijeme nakon rata razvio se stil realizma očišćenog od nevažnih detalja koji se smatrao prikladnim za pisanje o ovoj temi. I dok su neki autori poput Nałkowske i Borowskog svjesno težili tom stilu, drugi, poput Szmaglewske, su ipak odabrali stil koji je dozvoljavao

detaljnije opise. Krall svoja djela nije pisala kad i ostala tri autora, tako da se njezin stil ponešto razlikuje, no ipak možemo reći da nalikuje na tu vrstu realizma. Unatoč razlikama, svako od analiziranih djela predstavlja jedno svjedočenje, jedan fragment istine o koncentracijskim logorima i logorima smrti, kao i drugim zločinima počinjenim za vrijeme Drugog svjetskog rata, te su zbog toga važan dio ne samo poljske već i svjetske književnosti i povijesti.

6. Literatura

- Adamczyk-Garbowska, Monika. *Hanna Krall*. Shalvi/Hyman Encyclopedia of Jewish Women. 23 June 2021. Jewish Women's Archive. URL: <https://jwa.org/encyclopedia/article/krall-hanna>
- Agamben, Giorgio. *Ono što ostaje od Auschwitza: arhiv i svjedok*. S talijanskoga prevela Višnja Bandalo, prijevod trećeg poglavlja knjige '*Quel che resta di Auschwitz. L'archivio e il testimone*' / Giorgio Agamben. Torino: Bollati Boringhieri, 1998.
- Borowski, Tadeusz. *Kamienny świat: opowiadanie w dwudziestu obrazach*. Warszawa : Czytelnik. 1999.
- Borowski, Tadeusz. *Kod nas u Auschwitzu*. S poljskoga prevela Ivana Vidović Bolt. Zagreb: V.B.Z. 2015.
- Borowski, Tadeusz. *Pożegnanie z Marią i inne opowiadania*. Wrocław: Siedmioróg. 2007.
- Całka, Małgorzata. *Z badań nad literaturą łagrową w Polsce*. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum 10, 137-153. 2001. URL: https://bazhum.muzhp.pl/media/files/Acta_Universitatis_Lodzianensis_Folia_Librorum/Acta_Universitatis_Lodzianensis_Folia_Librorum-r2001-t10/Acta_Universitatis_Lodzianensis_Folia_Librorum-r2001-t10-s137-153/Acta_Universitatis_Lodzianensis_Folia_Librorum-r2001-t10-s137-153.pdf
- Krall, Hanna. *Fantom bólu: [reportaże wszystkie]*. Kraków: Wydawnictwo Literackie. 2019.
- Krupa, Andrzej. *Encyklopedia PWN w trzech tomach. Tom 2, I - P*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. 2006.
- Kulesza, Dariusz. *Polska literatura obozowa. Kilka pytań o syntezę, której nie ma*. Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Litteraria Polonica, t. 42, nr 4, s. 23-41. 2018. URL: <https://czasopisma.uni.lodz.pl/polonica/article/view/3262>
- Miłosz, Czesław. *Zasłużeni um*. Preveo, te pogovorom i bibliografijom popratio Dalibor Blažina. Zagreb: Nova stvarnost. 1998.
- Morawiec, Arkadiusz. *Literatura obozowa*. Łódź: Acta Universitatis Lodzianensis Folia Litteraria Polonica. 2018.

- Morawiec, Arkadiusz. *Literatura polska wobec ludobójstwa*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego. 2018.
- Morawiec, Arkadiusz. *Realizm w służbie (nieosiągalnego) obiektywizmu*. „*Dymy nad Birkenau*” Seweryny Szmaglewskiej. Wrocław: Pamiętnik Literacki, z. 1, s. 121-143. 2009. URL: https://www.researchgate.net/publication/299021166_Realizm_w_sluzbie_nieosiagalneg_o_obiektywizmu_Dymy_nad_Birkenau_Seweryny_Szmaglewskiej
- Nałkowska, Zofia. *Medaljoni*. Preveo s poljskog Julije Benešić. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske. 1948.
- Szmaglewska, Seweryna. *Dim nad logorom Birkenau*. S poljskog preveo Julije Benešić. Zagreb: Kultura. 1947.
- Tatar, Anna. *Wobec ocalałych i ich opowieści. Elementy warsztatu reporterskiego Hanny Krall*. Wrocław: Pamiętnik Literacki, z. 3, s. 93-117. 2016. URL: http://rcin.org.pl/Content/64617/WA248_83136_P-I-30_tatar-wobec_o.pdf
- Wójcik, Włodzimierz. *Opowiadania Tadeusza Borowskiego*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. 1972.
- Zaworska, Helena. *Medaliony Zofii Nałkowskiej*. Warszawa: Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych, 1969.

7. Sažetak

Cilj ovog diplomskog rada je pokazati razvoj logorske književnosti te književnosti s temom Drugog svjetskog rata i holokausta u Poljskoj. Rad objašnjava ove pojmove te podjelu takve književnosti. Rad ukratko pokazuje razvoj takve književnosti u Poljskoj ističući pojedine autore i njihova djela. Nadalje, rad analizira djela Zofie Nałkowske, Tadeusza Borowskog, Hanne Krall i Seweryne Szmaglewske, te uspoređuje konkretna djela tih autora, ističući njihove sličnosti i razlike, kao i važnost u poljskoj i svjetskoj književnosti.

Ključne riječi: logorska literatura, holokaust, Drugi svjetski rat, Zofia Nałkowska, Tadeusz Borowski, Hanna Krall, Seweryna Szmaglewska

Summary

This paper aims to show the development of labor camp literature and literature with the theme of World War II and the Holocaust in Poland. The paper explains the concepts of this type of literature and its classification. The paper briefly shows the development of such literature in Poland, highlighting individual authors and their works. Furthermore, the paper analyzes the works of Zofia Nałkowska, Tadeusz Borowski, Hanna Krall and Seweryna Szmaglewska, and compares the specific works of these authors, highlighting their similarities and differences, as well as their importance in Polish and world literature.

Keywords: labor camp literature, the Holocaust, World War II, Zofia Nałkowska, Tadeusz Borowski, Hanna Krall, Seweryna Szmaglewska